

DECEMBER:-2022,
VOLUME-7, ISSUE-14

ISSN 2456-1002
(ONLINE)

Research Genius *J* *Journal*

Most Reffered & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research

CHIEF EDITOR

DR. SUDHIR G. JOSHI

PRINCIPAL

SHREE H.S.SHAH COLLEGE OF COMMERCE

Modasa Dist- Arrvalli

Research Genius E Journal ISSN 2456-1002

**Multi Disciplinary and Peer-Reviewed
Research Journal in India**

Chief Editor

Dr. Sudhir G. Joshi

Principal

Shree H.S.Shah College Of Commerce, Modasa Dist- Arrvalli

Chief Executive Editor

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

Assistant Professor

Department of Commerce

Shree H.S.Shah College Of Commerce, Modasa Dist- Arrvalli

Associate Editors

Dr. Mohanlal K.Patel

ASSOCIATE PROFESSOR

H.O.D

Department Of Commerce

H.S.Shah College Of Commerce,

Modasa

Dist- Arrvalli

Dr. Ilaben D.Sagar

ASSOCIATE PROFESSOR

H.O.D

Department Of Economics

H.S.Shah College Of Commerce,

Modasa

Dist- Arrvalli

Executive Editors

Prof. Gopalbhai Vankar Assistant Professor H.O.D Department of English Shree H.S.Shah College Of Commerce, Modasa Dist- Arrvalli	(LATE) Dr. Anant Patel ASSISTANT PROFESSOR Department Of Physical Education Shree H.S.Shah College Of Commerce, Modasa Dist- Arrvalli
Prof. Kamlesh Goswami ASSISTANT PROFESSOR Department Of commerce Shree H.S.Shah College Of Commerce, Modasa Dist- Arrvalli	Dr. Dhaval P. Dave Assistant Professor Department of Economics Shree H.S.Shah College Of Commerce, Modasa Dist- Arrvalli

PUBLISHED BY

<http://www.hscresearchjournal.org/>

HEAD QUARTER

Shree H.S.Shah College Of Commerce, Modasa Dist- Arrvalli

“Research Genius E Journal” is a Bi-Annual based Research Journal

Copy Right, DECEMBER- 2022, All Rights Reserved

- **No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission**
 - **“Research Genius E Journal” holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles “Research Genius E Journal” holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions**
 - **The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of “Research Genius E Journal” . The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.**
 - **All efforts are made to ensure that the published information is correct. “Research Genius E Journal” is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.**
-

Editor's Column

The blast of knowledge at the universal hut due to scientific dynamics has without doubt redefined the very concept of new Era. The main set-up of education especially higher education-has become a subject of study and scrutiny for the scholars and practitioners who have a hunger desire to face change and challenges. It is because we, the creature beings, are brilliant with the faculty of option and a liberated will.

Unlike other type, we are not planned. We can make choices and use our free will to act and get our objectives. Inequities in learning opportunities, quality of educational military and level of learning success persist by gender, rural/town locality, ethnic backdrop, and socioeconomic status.

The quality of education and the aptitude to define and monitor this quality is absent in most upward countries. The means and span of education continue to be fine and curbed to past models of delivery, and the use of other channels continues to be informal and subsidiary. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not in step by an raise in funds.

At this point in time, it is safe to situation that the split of views on the risk of change is marvelous. We, the publishers of Research Genius E Journal, are very much eager to view some aspect of these changes through academic article contributed by impressive scholar and social group. The nearby issue contains papers with decisive coming and scrutiny as well as orderly argument and reflection on various theme of language, prose, information technology, commerce and so on. We trust this will positively be helpful for the community who desire transform.

Chief-Editor

Dr. Sudhir G. Joshi

**Research
Genius
E Journal**

**DECEMBER :- 2022,
VOLUME-7, ISSUE-14**

INDEX

Sr.	Title	Page
1.	વાલ્મીકી રામાયણમાં વનસ્પતિ વિજ્ઞાન - ડૉ.ઉર્વશી એચ.પટેલ	1-8
2.	AN OVERVIEW OF FINANCIAL PERFORMANCE OF SHREE GANESH KHAND UDYOG SAHAKARI MANDLI LTD, BHARUCH - VASAVA SANDIPKUMAR ARVINDBHAL, DR. GIRISHCHANDRAM. PURANI	9-16
3.	જામનગર જીલ્લાની શ્રી ડી.ડી.સી. વિવિધલક્ષી હાઇસ્કૂલ અને શ્રી એન.ડી.શાહ હાયર સેકન્ડરી વિદ્યાલય : વ્યક્તિ અભ્યાસ - RAVI HASMUKHLAL KHETANI	17-23
4.	‘વરાળ’ નવલકથા - જાદવ દિવ્યાબેન પી.	24-26
5.	‘નવા કલેવર ધરો હંસલા’ - રસાસ્વાદ નિર્મલા ડી. ચુડાસમા	27-28
6.	“हरपालसिंह ‘अरुण’ की ‘भद्रा’ कहानी में व्यक्त दलित चेतना.. ” दिपमाला एम. चंदे	29-31
7.	Effective use of Teaching aids in Teaching Learning Process - Mrs. Shweta Sachin Varade	32-35
8.	માનવવિકાસની પ્રક્રિયાના પ્રથમ સોપાન તરીકે પુરાપાષાણયુગ - ડૉ. પ્રીતેશ એસ. રાઠોડ	36-40

9. 'સાત સપનાંની સફર' - એક પ્રયોગસીલ નાટક - ડૉ. સંજય ન. પંડ્યા 41-44

10. Problems and Suggestions of Tribal Society - Dipak V. Parmar 45-49

11. "A STUDY ON ENTERTAINMENT THROUGH OTT PLATFORMS AS CATALYST" - Puja Vaghela¹, Dineshkumar R. Chavda² 50-58

12. Capital market and it's instruments in Indian economy
- Rohit Twinkal Navinchandra 59-66

13. Changing Organizational Culture
- Dr. Rajeshkumar Amrutlal Shrimali 67-70

14. Thematic Variety in the Poems of Thomas Hardy
- Dr. Gopal Vankar 71-73

15. A Study on Impact of Digital Marketing on Consumer Behaviour
- Patel Jignasha vishnubhai 74-80

વાલ્મીકી રામાયણમાં વનસ્પતિ વિજ્ઞાન

ડૉ.ઉર્વશી એચ.પટેલ

આસી.પ્રો.સંસ્કૃત

શ્રી.કે.આર.કટારા આર્ટસ કોલેજ,શામળાજી

વાલ્મીકી રામાયણ આદીકાવ્ય છે.રામાયણના સમયમાં વનસ્પતિ વિજ્ઞાન હતું.કાવ્યની સૃષ્ટીની સાથે-સાથે પ્રકૃતિ ના બધાં જ તત્વો નું વાલ્મીકી રામાયણ માં વિસ્તૃત વર્ણન છે.પ્રકૃતિના આ તત્વોમાં વનસ્પતિ જગત માનવ જીવનના અત્યંત નજીક છે.રામાયણના પહેલાં વૈદિક વાંગ્મય માં વનસ્પતિ,વાનસ્પત્ય ,ઓષધિ વગેરેનો ઉલ્લેખ થયો છે.જેમકે,

વનસ્પતિન્વાનસ્પત્યાનોષધિરુત વિરુધઃ।

દ્વિપાચ્ચતુષપાદિષ્ણામિ યથા સેનામમું હનન ॥

-અથર્વ ૮ /૮/૧૪

ઋગ્વેદ અનુસાર વનસ્પતિશબ્દ માટે વનીન શબ્દ નો પ્રયોગ છે.

તમોષધીશ્ચ વનિનશ્ચ (ઋગ્વેદ ૭/૪/૫)

બ્રાહ્મણ ગ્રંથ માં વિરુધ તથા વનીન શબ્દ પ્રાપ્ત થતો નથી .ત્યાં વાનસ્પત્ય શબ્દ નો જ પ્રયોગ થયેલો છે.^૧ઋગ્વેદમાં સાયણે વનસ્પતિ શબ્દનો અર્થ વણ ક પતિ અથવા પાલનકર્તા પણ સ્વીકારાયા છે.

વનસ્પતિ વનસ્ય પાલયિતા વૃક્ષઃ સમુહઃ। (ઋગ્વેદ ૧.૧૧૬૬.૧૫ નિ ૮.૩)।

એતરેય બ્રાહ્મણ માં વનસ્પતિ ને પ્રાણ કહી છે. -પ્રાણો વનસ્પતિ :।(એ.બ્રા ૨.૪.૧૦,૫.૨૩) આ પ્રકારે ભારતીય વાંગ્મય મનુષ્ય ના સુખ અને સમૃદ્ધિ ના સાધનભૂત વનસ્પતિ ના ગુણગાન થી ભરેલું છે. માનવ સભ્યતા ના વિકાશમાં સૌથી વધારે યોગદાન વનસ્પતિનું જ છે.

વાલ્મીકી રામાયણ માં રોગ નિવારક વૈદો નો પરિચય પણ પ્રાપ્ત થાય છે.સુષેન અને ધન્વન્તરી જેવા શ્રેષ્ઠ વૈદ તે સમયે લોકપ્રિય હતાં.અયોધ્યા નગરી ના વિષયમાં કહેવાય છે - વૈધજનાકુલા |વિવિધ પ્રકારની ઓષધિ રોગ અને ઘા માટેવપરાતી હતી.રામ ના વનવાસ જવા પહેલા માતા કોશલ્યા એ બધી ઈચ્છાઓ ને પૂરાં કરવાવાળી વિશ્વચક્રણી નામની શુભ ઓષધિ ને લઈને રક્ષા ના ઉદ્દેશ્ય થી મંત્ર બોલતા શ્રીરામ ના હાથે બાધી દે છે. -

ઓષધિ ચ સુસિદ્ધાર્થ વિશલ્યકારણીં શુભામ|

ચકાર રક્ષાં કોશલ્યા મન્ત્રેરભિજાપ ચ ॥^૨

બૃહદારણ્ય ઉપનિષદ ની એક આખ્યાયિકા માં યાજ્ઞવલ્ક્ય ધ્વારા બ્રાહ્મણો ને પ્રશ્ન પૂછ્યો છે.જેમાં વૃક્ષો ના જીવંત હોવાનો સંકેત મળે છે,જેમાં વનસ્પતિ ના મહત્વ ને પ્રતિપાદિત કર્યું છે.^૩ અને એટલું જ રામાયણ માં વનસ્પતિઓ માં પણ મનુષ્ય જીવન માં લાવવાવાળા પરિવર્તનો નો પ્રત્યક્ષ પ્રભાવ જોવા મળે છે.રામ ના વણ માં જવા થી અયોધ્યાના વૃક્ષ પણ સુકાઈ ગયાં છે, તેમના ફળ,ફૂલ,પર્ણ,પુષ્પ કળીઓ બધું સુકાઈ ગયું છે. વણ,ઉપવન,સરિતા,સરોવર વગેરે ની વનસ્પતિઓ ના સુકાવાનું વર્ણન કરેલું છે.

મારુતોદ્ધત શિખરે : પ્રનૃત્ત ઇવ પર્વતઃ|

પાદપૈ : પત્રપુષ્પાણિ સૃજન્દિરભિતો નદીં ||

બા.રા.અ.૧૫.૮

પ્રત્યેક સ્થાન,પ્રદેશ,સમય અને છ ઋતુઓમાં વનસ્પતિની જુદી-જુદીસ્થિતિ ઓ નું વર્ણન આદીકવી વાલ્મિકીના રામાયણમાં કરવામાં આવ્યું છે.જેમનો દેશ,કાળ,વાતાવરણ અનુસાર વનસ્પતિઓ પર પ્રભાવ પડે છે.અને વનસ્પતિઓનો તે મુજબનો પ્રભાવ માનવ જીવનને પ્રભાવિત કરે છે.^૪

વનસ્પતિઓ કવિઓની સાહિત્યિક પ્રતિભાને અભિવ્યક્ત કરવા માટે સહાયક બને છે.ભાવુક અને સુક્ષ્મ દ્રષ્ટા કવિઓએ શરીરની કાંતિ અને વિભિન્ન શારીરિક અંગોના સોદર્ય વર્ણન માટે વનસ્પતિમાંથી ઉપમાઓ લીધી છે.આદીકવીએ રામની કાંતિ કમળ જેવી બતાવી છે.સીતાની કાંતિ ફૂલેલા અશોક વૃક્ષ જેવી બતાવી છે.

રામાયણના સમયથી જ વનસ્પતિઓનું આર્થિક દ્રષ્ટી એ માનવ જીવનમાં વિશેષ મહત્વ રહ્યું છે.ત્રેતા યુગમાં આજીવિકા ના સાધન તરીકે ખેતીનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે.^૫ એટલે જાતેજ, વનસ્પતિ ઓ નું આર્થિક મહત્વ સિદ્ધ થી જાય છે.ઘઉં ^૬,જુવાર^૭,ચના ^૮,વિવિધ પ્રકારના ધાન્યો ^૯,મગ ^{૧૦},અડદ ^{૧૧},તલ^{૧૨},કાળું મરચું ^{૧૩},ચન્દન ^{૧૪},ઇક્ષુ ^{૧૫},વગેરે પાકો મુખ્ય હતા.રામ રાજ્યમાં વૃક્ષો ફળ-ફૂલથી ભરેલા રહેતાં હતાં.હે^{૧૬} ફળ-ફૂલ વનવાસી તપસ્વીઓ નો મુખ્ય આહાર હતો.^{૧૭} રેશમ બે પ્રકારનું હતું.^{૧૮} જેના વસ્ત્રો પહેરવામાં આવતાં હતા.જેનાથી વસ્ત્રઉદ્યોગ નો ખ્યાલ આવે છે.

સુગંધિત ધૂપ,અત્તર,અગરુ,વગેરેનું નિર્માણ અને વેચવાવાળા ગંધોપજીવી કહેવાતા હતા.^{૧૯} .તે સમયે વનસ્પતિ માંથી વિવિધ પ્રકારના પીણા બનાવવામાં આવતા હતા.જેમકે,દ્રાક્ષાસવ,^{૨૦} ,મધ ^{૨૧},પુષ્પાસ્વ ^{૨૨},મદિરા ^{૨૩} ,વગેરે.આ વિવિધ પ્રકારની વનસ્પતિ રામાયણ ના સમયમાં આર્થિકરીતે ખુબજ ઉપયોગી હતી.

ધાર્મિક રીતે પણ વનસ્પતિની મહત્તા અને ઉપયોગીતા હતી.કોશલ્યા એ રામ ના વનગમન પહેલા અમીઘ,કુશ,અને વૃક્ષો વગેરેની પાસે રામ-રક્ષણ માટે આશીર્વાદ માગ્યા હતા.^{૨૪}

સીતાએ ગંગા નું વસ્ત્ર અને ઉત્તમોત્તમ અન્ન ધ્વારા પૂજન કરવાં માટે નો સ્કલ્પ પતી રામની મંગલકામના માટે કર્યો હતો.^{૨૫} યમુના તટ પર રહેલા વટવૃક્ષ ની પ્રદક્ષીણા અને નમસ્કાર કરી પ્રાર્થના કરી હતી કે ,રામ વનવાસ નો સમય તેમના આશીર્વાદ થી પૂરો કરી શકે.જેમકે-

ન્યગ્રોધં તમુપાગમ્ય વૈદેહિ વાક્યમબ્રવિત ।

નમસ્તેડસ્તુ મહાવૃક્ષ પારયેન્મે પતિવ્રતમ્ ॥

હેમંત ઋતુમાં નવા અન્ન ને દેવતાઓ અને પિતૃઓને અર્પણ કરાય છે.જેને -નવસસ્યેષ્ટિ કર્મ કહે છે.^{૨૬} રામાયણ માં અનેક સ્થળે જુદી-જુદી વનસ્પતિ ઓ ના ધાર્મિક દ્રષ્ટી થી મંગલકાર્ય,પૂજા-પાઠ,વિવાહ ઉત્સવ,રાજ્યાભિષેક,અંતિમ સસ્કાર વગેરેમાં ઉપયોગ થતો હતો.જે પર્યાવરણ નિ સુરક્ષા તેમજ આધ્યાત્મિક સુખ-શાંતિનીદ્રષ્ટી થી આજે પણ ઉપયોગી છે.

આયુર્વેદ ની દ્રષ્ટીએ વનસ્પતિઓનું રામાયણ ના સમયમાં વિશેષ મહત્વ અને ઉપયોગ હતો.તે સમયે વનસ્પતિઓથી અનેક પ્રકારના રોગનું નિવારણ વન્ય ઓષધિ થી કરવામાં આવતું હતું.^{૨૭}

રામ લક્ષ્મણ પણ આ વન્ય ઓષધિ થી પરિચિત હતાં.ગજ્જન્દ નામના કંદ નો ઉપયોગ તેમણે વાલ્મીકી આશ્રમમાં રક્ત વિકાર રોકનારી ઓષધિ તરીકે કરેલો છે.^{૨૮} રામાયણ માં સર્વ રોગ નીવારક ઓષધિ ના ઉત્પત્તિ સ્થાન ના રૂપમાં ચિત્રકૂટ,^{૨૯} .હિમાલય ^{૩૦},મહેન્દ્ર ^{૩૧},ચન્દ્ર અને દ્રોણ ^{૩૨} ,કૈલાસ તથા ઋષભ ^{૩૩} , વગેરે પર્વતોનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે.જેમ કે-

મૂતસંજિવિનિ ચૈવ વિશલ્યકરણીમપિ ।

સુવર્ણકરણી ચૈવ સંધાનિ ચ મહોષધિમ્ ॥

આ ચાર ઓષધીઓ (મૂત,સંજીવની,વિશ્લ્યકરણી,અને સંધાની) બધી દિશાઓને પોતાની પ્રભાથી આલોકિત કરવા સમર્થ હતી.તેમનો ઉપયોગ અને મહત્વ આ પ્રકારે છે.

(૧)મૂત સંજીવની :-આ વન્ય ઓષધિ મરવા પડેલાં વ્યક્તિને જીવન પ્રદાન કરવા માટે સમર્થ છે.^{૩૪} વૈદ્ય સુષેણે આ જ ઓષધિ ને વાટી-પીસીને લક્ષ્મણ ને સુંગાળી હતી, જેનાથી લક્ષ્મણ ચેતન થી ગયાં હતાં.^{૩૫}જ્યારે દેવો અને દાનવો ના યુધ્ધમાં દેવતા ઘાયલ થી ગયાં હતા ત્યારે બ્રહ્મા એ જ આ ઓષધિ નું નિર્માણ કર્યું હતું.અને ક્ષીરસાગર મંથન વખતે ચન્દ્ર અને દ્રોણ પર્વત પર આ ઓષધિ ને સ્થાપિત કરી હતી.^{૩૬}

(૨) વિશ્લ્યકરણી :-શરીરની અંદર ગયેલાં બાણોને કાઢવાં,પીડા હરવી અને ઘા ભરવાં વિશ્લ્યકરણી ઓષધિ નું કામ છે.^{૩૭} સંજીવકરણી ની જેમ જ દેવાસુરસંગ્રામ માં દેવતાઓ ની

સારવાર વિશ્લેષકરણી થી કરવામાં આવી હતી.^{૩૮} પવનપુત્ર હનુમાન ધ્વારા લાવવામાં આવેલી આ ઓષધિ રામ-લક્ષ્મણ તેમજ અન્ય વાનરોના શરીરમાં ઘુસેલા બાણ બહાર કાઢવા ,પીડા દુર થી હતી.^{૩૯}

अगुह्य यदि गच्छामि विशल्यकरणीमहम ।
कालात्पेन दोषः स्याद् वैक्लव्यम् च महद भवेत् ॥
-बा.रा.१०१ , ३६

જ્યારે વૈદ્ય સુષેણે લક્ષ્મણ ને આ ઓષધિ ઘસીને સુંગાડી ત્યારે ઘુસેલા બાણ ભાર આવી ગયાં હતા અને તે સ્વસ્થ થી ગયાં હતાં.^{૪૦}

ओषधि चापि सिद्धार्था विशल्यकरणिम शुभाम ।
चकार रक्षां कोशल्या मन्तेरभिजजाप च ॥
-बा.रा.अ. २५, ३८

(૩) સુવર્ણકરણી :- આ ઓષધિ ની ચમક થી હિમાલય વગેરે પર્વત પ્રકાશિત થતાં હતાં.^{૪૧} સુવર્ણકરણી નેજ રામાયણ માં સાવરન્યકરણી કહેવામાં આવે છે.^{૪૨}

(૪)સેંધાની :-આ ઓષધિ હિમાલય પર્વત અને મહોદય પર્વત પર પ્રાપ્ત થાય છે.^{૪૩} તૂટેલાં અને કપાયેલાં અંગોને જોડવા આ ઓષધિ ઉપયોગ માં લેવાય છે.યુધ્ધમાં વાનીના ઘાયલ થયેલાં શરીરો આ ઓષધિ ની સુગંધ થી ક્ષણવારમાં પહેલા જેવાં સ્વસ્થ થયાં હતાં.^{૪૪} રાજા દશરથ ના પુત્રેષ્ઠી યજ્ઞ થી પ્રગટ થયેલા પુરુષે તેમને દિવ્ય ખીર ઓષધિયુક્ત પ્રદાન કરી હતી.

ફળસ્વરૂપે રાણીયોને આ સિદ્ધ ખીર થી સર્વગુણ સપન્ન પુત્રોની પ્રાપ્તિ થી હતી.^{૪૫} મહાકાવ્યમાં બે પ્રકારના પાકોનો ઉલ્લેખ છે.-એક વનમાંથી મળતી અને બીજી કુષ્ઠ .

इदं तु नरशार्दूल पायसं देवनिर्मितं ।
प्रजाकरं गृहाणं त्वं धन्यमारोग्यवर्धनं ॥
-बा.रा.बा.१६.१६.२९

મનુસ્મૃતિ અને કૈટીલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં આ વાતનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ જોવા મળે છે.નદી,પર્વત,ગુફાઓ વગેરે પ્રાકૃતિક વસ્તુઓ ,માનવને રહેવાના સ્થળે દીર્ઘજીવી વૃક્ષો વાવવામાં આવે. અહીં શમી ,બરગદ વગેરે વૃક્ષોનો ઉલ્લેખ છે.

‘नदी शैल्वन गुष्टिदीर सेतुबन्ध शाल्मली शमि क्षीर वृक्षान्तेषुसीम्ना स्थापयेत ।’

રામાયણકાળમાં શલ્યચિકિત્સા પણ પૂર્ણ પ્રગતી પર હતું. કાય ચિકિત્સા,શલ્ય ચિકિત્સા,વિષ ચિકિત્સા વગેરેના સંકેત આપણને પ્રાપ્ત થાય છે.વાલ્મીકિએ પોતાના ઓષધિ વિજ્ઞાનનો પરિચય આપ્યો છે.વાલ્મીકિએ રામાયણમાં અનેક વૃક્ષો અને વનસ્પતિ નો ઉલ્લેખ કર્યો છે.તેનાથી માનવને

ભોજન જ નહીં પણ રોગ દુર કરવા માટે ની ઓષધિ પણ મળે છે. વૃક્ષ હમારે પર્યાવરણ ને પણ પ્રદુષણ થી બચાવે છે. વાલ્મીકી તેમજ અન્ય વિદ્વાનો ની જેમ ચરક નું પણ કહેવું છે કે સંસાર ના બધાં દ્રવ્ય કોઈ ને કોઈ રૂપમાં ઓષધિય ગુણ ધરાવે છે.

नानाषधिभूतं जगति किंचिदं द्रव्यमुपलभ्यते

तां तां युक्तिमर्थं च तं तमभिप्रेत्य ॥^{૪૬}

મહાન વૈયાકરણી પાણીની ને વનસ્પતિને તૈયાર દવા અને ઓષધિ કહેવામાં આવે છે. વાલ્મીકી રામાયણમાં અગરુ, અતીમુક્તક, અર્જુન, અરિષ્ટ, અશોક, આંબો, કદલી, કમળ, જાંબુ, દેવદારુ, શિરીષ, વગેરે ઓષધિય વૃક્ષોનો ઉલ્લેખ મળે છે. અયોધ્યામાં તો અગરુ અને ચન્દન, દેવદારુ, મંદાર વગેરે ઓષધિ વૃક્ષોનું વર્ણન છે. અયોધ્યામાં તો અગરુ અને ચન્દનની સુગંધ નિત્ય પ્રવાહિત થતી હતી.^{૪૭} ઉપર્યુક્ત તથ્યોથી સ્પષ્ટ છે કે વિવિધ પ્રકારની વનસ્પતિઓ -લાકડાં વગેરેથી મૃત વ્યક્તિનો સંસ્કાર કરવાથી વાયુમંડળ માં વ્યાપ્ત અશુદ્ધિ નું નિવારણ થાય છે. રામ ચિત્રકૂટ, પંચવટી અને કિષ્કિન્ધા ના પર્વતોમાં, નદીઓ, સરોવર ની પાસે વિવિધ વનસ્પતિઓ, વૃક્ષો થી બનાવેલી કુટીરમાં રહેતાં હતાં.^{૪૮} રાવણ પણ લંકામાં ચન્દન વનોથી સુગંધિત વાતાવરણ માં રહેતો હતો.^{૪૯} સંભવતઃ પર્યાવરણ ની દ્રષ્ટીએ ચન્દન વનો સમુદ્ર કિનારાની આજુ-બાજુ જોવા મળે છે. પમ્પા સરોવર ના વાતાવરણમાં થાક દુર કરવાવાળી મલય ચન્દન ના સ્પર્શથી પ્રવાહિત વાયુ સુગંધિત થતો હતો.^{૫૦} એટલે રામે લક્ષ્મણ ને કહ્યું હતું-

जीवेव खलु सोमित्रे मया सह सुमध्यमा ।

सेवेत यदि वैदेहि पम्पायाः पवनं सुखंम्॥

पथमसोग्निधकवहम शिवं शोकविनाशनम् ।

धन्या लक्ष्मणसेवेन्ते परम्पायापम्पोवनमारुतं॥

-બા.રા.કિષ્કિ.૧.૧૦૩.૧૦૪

એટલેકે, ઉપરના પદ્યથી જોવા મળે છે કે, તે સમયે માણસો, વનસ્પતિઓ થી સુગંધિત, સુશોભિત અને સ્વાસ્થ્યવર્ધક વાયુ ગ્રહણ કરવા માટે સરોવર, બગીચાઓ, અને વનમાં જતાં હતાં. વાનરો માટે વનસ્પતિ શાકાહારી હોવાથી જીવદાયિની હતી. કિષ્કિન્ધા નગરી તો અનેક પ્રકારના વૃક્ષો, વનસ્પતિઓથી સુંદર અને સુશોભિત હતી.^{૫૧} આ પ્રકારે વાલ્મીકી રામાયણમાં વિભિન્ન વનસ્પતિઓનું વર્ણન છે. ઉપરના ઉદાહરણથી એ પ્રતીત થાય છે કે તે સમયે આવી વનસ્પતિઓ અને ઓષધિઓ પ્રશિદ્ધ હતી. જેની સુગંધ થી જ વાતાવરણ શુદ્ધ અને રોગમુક્ત થી જતું હતું. જેના સ્પર્શ માત્ર થી રોગી વ્યક્તિ નીરોગી થઈ જતો હતો. સમયની સાથે આમાંથી કેટલીક વનસ્પતિઓ અને ઓષધીઓ દુર્લભ થતી જોવા મળે છે. રામાયણના સમયમાં જ નહીં પણ આજના યુગમાં પણ

આ વનસ્પતિ ઓ ની મહત્તા અને ઉપયોગીતા રહેવાની જ . જેનો પ્રભાવ આપણે ભારતમાં અને હવે વિદેશમાં પણ જોવા મળતી આયુર્વેદિક સારવાર ની પદ્ધતિ જોઈ શકીએ છીએ.એટલે વાલ્મીકી પહેલાં જ “રામાયણ” માં અનેક ઉદાહરણ આપી આ વાત સ્પષ્ટ કરી ચૂક્યાં છે કે આપની પ્રાકૃતિક સંપત્તી આપની વનસ્પતિઓ દરેક ક્ષેત્રમાં આપણને ઉપયોગી થશે.પછી ભલે તે ચિકિત્સાનું ક્ષેત્ર હોય,વ્યાપાર નું ક્ષેત્ર હોય,વિજ્ઞાન નું ક્ષેત્ર હોય,દરેક ક્ષેત્રમાં આ વનસ્પતિઓ આપણને ઉપયોગી થશે.દરેક ક્ષેત્રમાં આ વનસ્પતિઓ આધારભૂત સ્તંભ છે. એટલે આપનું કર્તવ્ય છે કે,આપણે વનસ્પતિ વિજ્ઞાન તરફ અગ્રેસર થઈએ જે પૃથ્વી પર હજારો,લાખો,કરોડો વર્ષ પહેલા જોવા મળતી હતી હવે નથી, તેમના અવશેષ જ હવે પૃથ્વી સ્તરોમાં દબેલાં અહીં -તહીં જોવા મળે છે.

સંદર્ભ ગ્રન્થ

- (૧) શત.બ્રા.,ગો.બ્રા.૧.૧.૧૩
- (૨) વા.રા.૨-૨૫ ૩૮
- (૩) બૃહદારણ્યક ઉપ.૩
- (૪) રામા.અયો.૫૯.૪-૯૧.૫ ૨.૪,૧.૫,૪.૫,૧.૭.૨.૧૯.૨.૨.૪.૩
- (૫) રામા.ઉત્તર .૭૪.૧૭ ,અયોધ્યા,૩૩.૧૭,૫૦.૮ .૧૦.૬૭.૧૮
- (૬) રામા.અરણ્ય.૧૬.૧૬
- (૭) વહી.૧૬.૧૬
- (૮) રામા.ઉત્તર.૧૯.૧૯
- (૯) રામા.અયો.૩૨.૨૦
- (૧૦) રામા.ઉત્તર.૧૯.૧૯
- (૧૧) વહી ૧૯.૨૦
- (૧૨) વહી ૧૯.૧૯
- (૧૩) રામા.અરણ્ય.૩૫.૨૩
- (૧૪) વહી.૩૫.૨૧
- (૧૫) રામા.અયો.૫.૧૭.
- (૧૬) રામા.યુદ્ધ.૧૨૮.૧૦૩
- (૧૭) રામા.ઉત્તર.૯૪.૨૦-૨૧
- (૧૮) રામા.યુદ્ધ.૭૫.૯

- (१९) रामा.अयोध्या.८३.१३,१४
(२०) रामा.सुन्दर १९.२३
(२१)वही.१९.२३
(२२) वही.१९.२३.
(२३) वही.१९.२३.
(२४) रामा.अयो.२५.७
(२५) वही.५२.७९
(२६) रामा.अरण्य.१६.६
(२७) रामा.अयोध्या.१०.३०.३१,९३.१४.१००.१३.६०
(२८)रामा.अयो.५६.२२-२८
(२९)रामा.अयो.९४.२१
(३०) रामा.किष्कि.३७.३१-३५
(३२) रामा.सुन्दर.१.२१
(३३) रामा.सुन्दर १.२१
(३४)रामा.युध्दः.५०.२१-३२
(३५)रामा.युध्दः.७४.६१-३५
(३६)रामा.युध्दः.१०१-३२
(३७)वही.१०१ .३०-४५
(३६)रामा.युध्दः.५०.१७ ,२६-३३
(३७)रामा.युध्दः.५०-३०
(३८)वही.५०.२७ -२८
(३९)रामा.युध्दः.७४.७३ -७४ ,९१.१२,२२-२३
(४०)रामा.युध्दः.१०१.३७-४५
(४१) रामा.युध्दः.७४.३० -३२ ,१०१ -३१
(४२)रामा.युध्दः १०१-३२
(४३)रमा.युध्दः.७४.३०,१०१.३०-३२
(४४)रामा.युध्दः.७४.७३ -७४

- (४५) रामा.बाल.९४.६
(४६)रामा.अयो.७१ .२८
(४७) रामा.अयो.७६.१६-१७
(४८)रामा.अरण्य ३५.२१
(४९)रामा.किष्कि.१.१७
(५०)रामा.किष्कि.३३.५,१५-१६
(५१) रामा.किष्कि.३३.५,१५-१६

AN OVERVIEW OF FINANCIAL PERFORMANCE OF SHREE GANESH KHAND UDYOG SAHAKARI MANDLI LTD, BHARUCH

VASAVA SANDIPKUMAR ARVINDBHAI

RESEARCH SCHOLAR, DEPT. OF COMMERCE (ACCOUNTANCY),
SHRI GOVIND GURU UNIVERSITY- GODHRA

DR. GIRISHCHANDRAM. PURANI

ASSOCIATE PROFESSOR, ARTS AND COMMERCE COLLEGE.
PEPADIYA, VADODARA

ABSTRACT: -

The present paper is intended to comprehend over the financial operation and status by implementing financial performance of shree Ganesh Khand Udyog Sahakari Mandli Ltd. The span that this paper would cover to evaluate its financial performance, will be 2020-21. The researcher has assembled data from secondary resources. The study would also look upon its balance sheet as well as profit/loss equations of five year. The paper flaunts financial status of selected firm which will be crucial for taking concerned decisions in future.

Key Words: Finance, performance, profit, loss.

INTRODUCTION: -

Sugar Industries is one of the leading enterprises in our country which has been the beneficiary medium to lend the jobs, scopes for overall development, and imparting social infrastructure especially in rustic areas. India is one of the most leading nations in sugar firms as it has secured 4th rank all over the globe.

Shree Ganesh Khand Udyog Sahakari Mandli Limited is found in 1985 at Vatariya Bharuch, Gujarat. The firm associated with the manufacturing as well exporting of insecticides and some other commodities. The company is leading under the able management and leadership of Mr. Banesinh Dodiya.

As per the information published out by the firm on its official website, The plants of sugar cane planted at its unit have the capability of 4200 TCD owing to the same, around 3800 to 4000 MT of Sugarcane are crushed per day with capacity utilization of around 120%. The sugar recovery rates were around 0.52% during season 2020-21.

Micronutrient Soil Testing Laboratory

The soil testing centre at this specific industry is run or rather sponsored by the central government under the project named Rastriya Krishi Vikas Yajna. The centre is compacted with well equipped and advanced technical machineries which is constantly observed by soil scientists. This testing overall stretches its aid towards farmers to enhance their agricultural crops and especially sugar productivity and fertility after recommending and advising specific fertilizers and insecticides. The team that is comprised of scientists and experts assembles the soil and water to go through the technical testing.

The soil lab has the competences to test:

Macronutrients like: PH, EC, Organic carbon, Phosphorus and Potassium

Micronutrients like: Ferrous, copper, Zinc and Manganese

Benefits to the Farmer:

Improves the regularity of nutrient accessibility across a farm, so that finest results to other management input can be procured.

Enhances crop productivity and viability from imparting necessary nutrient for the plants.

Diminution the soil pollution, soil attrition & growing the soil productiveness

Products: -

The firm encompasses the most spotless range of the expanded product portfolio which has no almost unmatchable in the market as far as the value and performance is concerned. The range contain products such as Absolute Alcohol, Denatured Spirit, Raw Sugar and White Crystal Sugar. Besides, the company is associated with other products as Molasses, Bagasse, Press mud, Compost and Phosphomonoester with the brand name 'Ganesh'. We also provide products that comply with both the national as well as international standards in terms of quality and specifications. Shree Ganesh Khand Udyog Sahakari Mandli Limited is renowned as one of the most trustworthy manufacturers and traders of the Alcohols, Denatured Spirits and sugar. The processing of the products is done using the latest techniques and optimum quality materials. Our products are in huge demand in industries like Chemical, Petroleum, Agriculture, Food and Beverages, etc. Additionally, customers are eased with the availability of the Products at the most affordable prices and within the stipulated time frame.

White Crystal Sugar

The firm is reckoned as one of the most prominent White Crystal Sugar Manufacturers from India. Various national as well as international clients are placing huge and repeated orders for the Pure White Crystal Sugar as no alternative is available in the market in terms of crystal-clear appearance and sweetness. Moreover, the procedures used in the processing of the Refined White Crystal Sugar are as per the latest techniques that ensure availability of zero moisture and free from external contaminants. Additionally, customers are eased with the availability of the White Sugar Crystals in sizes and dimensions that meet the Indian as well as international standards.

Product Details of White Crystal Sugar

Polarisation %: 99.80 degree

Moisture %: 0.04 (Max)

ISS Grade: L-30, M-30, S-30

Colour in ICUMSA Unit: 80 to 120

Features

Hygienically processed

Finely grounded

Free from unwanted materials

Tamperproof packaging

Competitive pricing

Used as - Sweetening agent

Raw Sugar: -

The industry is listed at the apex in the list of the most reliable Natural Raw Sugar Exporters from India. The quality and efficacy of the Organic Raw Sugar in respective applications has attracted various national as well as international clients to place bulk orders. The procedures used in the manufacturing of the Raw Sugar assist in the production of quality products that meet the national as well as international market. Additionally, customers are eased with the availability of the Raw Sugar in handy packages to meet the specific requisites.

Details of Raw Sugar

Polarisation %: 99 degrees (min)

Moisture %: 0.1(Max)

Colour in ICUMSA Unit: 800 (Max)

Dextran: 75 ppm (max)

Salient Features

Unadulterated

Perfectly grounded

Hygienically processed

Air tight packaging

Use

The Unrefined Raw Sugar is used as a sweetening agent used in various sweets and confectioneries.

Bagasse: -

The company is recognized as one of a prominent Bagasse Manufacturers in the global market. The Bagasse, manufactured by us, is the residue of sugarcane when it is crushed to extract its juice. It offers Bagasse at the most discounted price in the industry.

Features

Perfectly dried

Free from unwanted materials

Competitive pricing

Usage

Used in paper and pulp industry

Preparing cattle feed

Used as bio fuel in various industries

Product Details of Bagasse

Fiber %: 13 – 15, **Moisture%:** 47 – 50, **Pol%:** 1.9 to 2.2

Phosphocompost: -

The company is identified as one of a reputed Phosphocompost Manufacturers in the national and international markets. Having a proficient team has enabled the firm to develop high grade Phosphocompost with accurate composition of Nitrogen, Phosphate, and Calcium.

Phosphate is the key ingredient that helps in high yield. Besides, it is also called building block as it is the major constituent of RNA and DNA found in cells. We make Phosphocompost that is the best alternative to chemical phosphate fertilizers. The researcher has mentioned below details of firm's Phosphocompost that will help to know more about it.

Why here Phosphocompost is important? Phosphocompost provides energy to the plant due it is key ingredient i.e., Phosphate. Most of the fertilizers supply only Nitrogen (N) which weakens the Phosphate lifting capacity of the plant. Deficiency of Phosphate also effects on Potash and Manganese lifting power of the plant. Also, size of the fruits depends on the availability of the phosphate in Indian Soil that is negligible. This unavailable phosphate is known as "fixed phosphate". Their soils have become "Phosphate Banks" because of this severe problem of Phosphate Fixation. Various reasons of Phosphate Fixation are as follows:

If soil contains clay, phosphate gets fixed immediately. Our soils contain salt of Calcium, Magnesium, Iron and Aluminium. Water soluble part of chemical phosphatic fertilizers gets disappeared as soon as it comes in contact with Calcium, Magnesium, Iron and Aluminium. The Water-soluble phosphate added in the soils which are calcareous, heavy or rich in lime becomes immediately unavailable.

To overcome the problem of phosphate fixation, citrate soluble phosphate was introduced in the form of D.A.P. But the pH of citrate soluble phosphate being 9 and the pH of soils was ranging from 7 to 8. The problem of phosphate fixation persisted as before.

Percentage of Phosphate Fixation in Chemical Fertilizers:

It is observed that percentage of Phosphate fixation in single super Phosphate and D.A.P. is as follows:

Single Super Phosphate: Phosphate Fixation 75 to 80%

D.A.P.: Phosphate Fixation 70 to 75%

Successful Research Work on Phosphocompost

With the help of Department of Science and Technology, New Delhi of Government of India, research was conducted at Institute of Organic Farming and rural Technology, Pune. Various techniques were tested during this research to overcome the problem of Phosphate Fixation. During research work, it was found out that with use of Phosphocompost there was increase in the production yield by 20 to 30%. This was because of the high availability of phosphate contained in Phosphocompost. Phosphocompost contains 8 to 10% of total phosphate out of which 6 to 7 % phosphate is in citrate soluble form and 1 to 2 % phosphate is in water soluble form. In this process rock phosphate and organic matter undergo treatment of earthworms, P-solubilizers and herbal extracts for solubilization of phosphate. The process is completed in one month and Phosphocompost is formed. P-solubilises along with herbal extracts converts citrate soluble phosphate in to water soluble phosphate slowly and hums in Phosphocompost is useful to avoid phosphate fixation in the soil. Phosphocompost is added according to recommended dose of phosphate for the crop.

Product Analysis: -

Nutrients	
Available Nitrogen	1 to 1.5 %
Available P as P ₂ O ₅	8 to 10 %
Available Potassium (k)	0.25 %
Calcium	10 %
Silica	10 %
Physical Characteristics	
Ph	6.8 to 7
Organic Matter	30 to 40 %
C: N Ratio	10 to 12
Moisture	20

Molasses: -

The firm manufactures Molasses that is a viscous by-product derived while processing of sugarcane or sugar beets found in sugar. With strong manufacturing capabilities, the company is able to provide Molasses that is widely appreciated by the national and international clients. The company offers Molasses at the most discounted price in the industry.

The company cites the below reasons over their superiority of Molasses?

Processed from the finest grade Sugarcane

Unadulterated

High sugar content

Excellent source of minerals and vitamins

Used as

Food additive

Health supplement

Raw material for fermentation of rum

Flavouring agent in tobacco

Product Details of Molasses

Purity: 32 to 35 %

Density: 85 to 90 %

Ash: 14 to 17 %

R.S: 45 to 50 %

Sp. Gravity: 1.45

Fermentable Sugar :40 to 43 %

Absolute Alcohol: -

The firm is recognized as one of the most dependable Absolute Alcohol Manufacturers in India. Various Oil Corporations and Government Authorities with national as well as international clients are placing huge and repeated orders for the Absolute Ethyl Alcohol as it is used for various domestic as well as industrial applications.

Denatured Spirit: -

The firm is looked upon as one of the most famed Denatured Spirit Suppliers in India. The procedures used in the processing of the Special Denatured Spirit are pre the latest techniques prevailing in the market ensuring no alternative in terms of quality and performance. Customers from every nook and corner of India are placing huge and repeated orders for the Denatured Rectified Spirit as it is economical. as effective source to be used as fuel. However as per the government rules and requirement of our clients we provide them duly added with denatured spirit.

Features

Inflammable

Highly efficient

Handy packages

Competitive pricing

Use

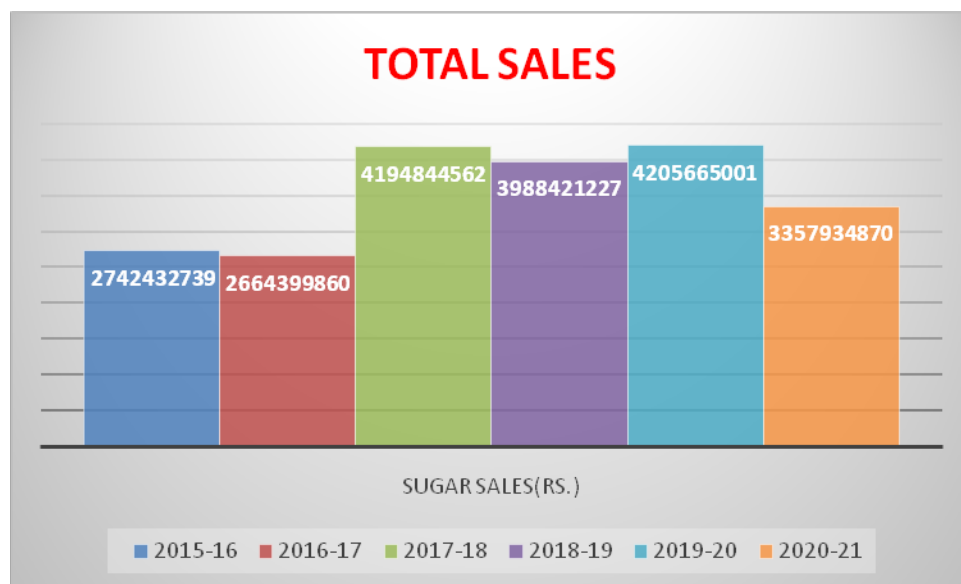
Effective source to be used as fuel

PERFORMANCE DATA: -

PERTICULAR	2015-16	2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21
CRUSHING CAPACITY(TON/DAY)	4000	4000	4000	4000	4000	4000
CANE CRUSHED (LAKH M.T)	6.14	5.18	6.41	6.40	5.029	5.41
SUGAR PRODUCED (LAKH QTL)	5.83	5.11	6.43	6.60	5.039	5.53
SUGAR RECOVERY (%)	9.51	9.86	10.03	10.29	10.02	10.06
MOLASSES PRODUCED (M.T)	29945	25356	33659	33174	23872	23963
SUGARCANE RATE/TON(RS)	2100	3501	2302	2218	2701	2730

TABLE 1 (as below) TOTAL SALES DURING PERIOD FROM 2015-16 TO 2020-21

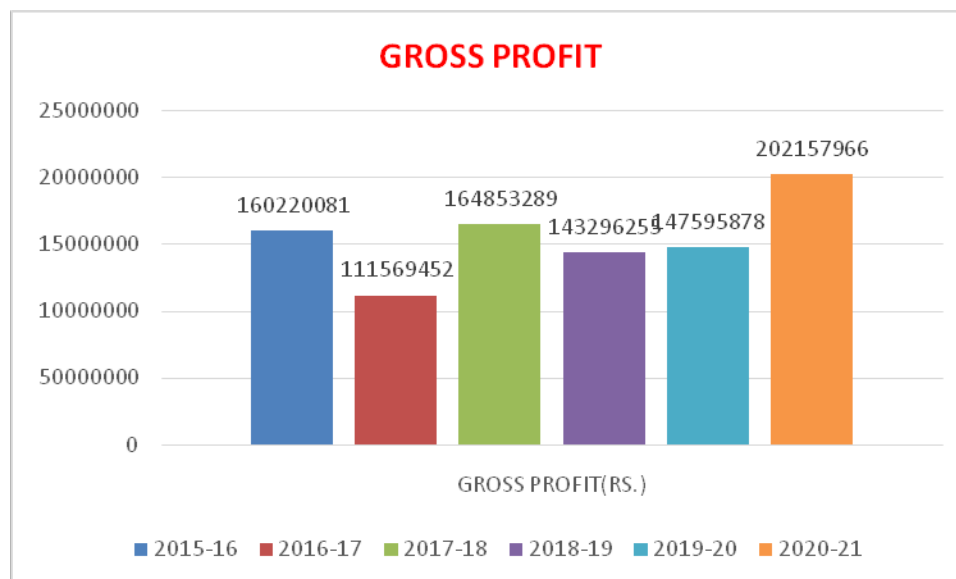
YEAR	2015-16	2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21
SUGAR SALES(RS.)	2742432739	2664399860	4194844562	3988421227	4205665001	3357934870

The mentioned above diagram denotes the total sugar sales of Shree Ganesh Khand Udyog Sahakari Mandli Limited over the period of six years, begins from 2015 to 2020-21. The diagram flaunts the rise and fall with often huge and minimal between these years. The total sales of the year 2015-16 was recorded around INR 2742432739 whereas it collapsed a bit in the next year of around 2.85% compared to 2015-16. In 2017-18 the total sales bounced back with some handsome sale of 4194844562/-. From 2017 to 2019, the performance was flawless and consistence where 2019 recorded the highest sales of chosen years. Nevertheless, the little spike or degradation makes the ratio somewhat huge in numbers as in 2020-21 the sales got down with 20.16% compared to 2019-20.

TABLE 2 (as below) GROSS PROFIT DURING PERIOD FROM 2015-16 TO 2020-21

YEAR	2015-16	2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21
GROSS PROFIT(RS.)	160220081	111569452	164853289	143296255	147595878	202157966

The above-mentioned table-2 presents the gross profits during the previously selected years. There are disparities between the table-1 of total sales and table-2 of gross profits for various causes. Usually, the amount of the sales accompanies the profits as it was apparent in 2015-16, 2016-17 where one may find that the year 2015-16 recorded some handsome gains compared to the following year with almost 30.36% deduction of profit. The highest profit among these selected years was recorded in 2020-21 with almost spike of 36.97% compared to the previous years. But the highest profit gross in percentages compared to previous year's performance was recorded in 2017-18 with almost 47.76% of rise. The pre-covid years (2018-2019) were seen flawing parallelly with minimal margins of profit.

References

- Ltd, Shree Gnaesh Khand Udyog Sahakari Mandali. *Annual Report*. Bharuch: Shree Gnaesh Khand Udyog Sahakari Mandali Ltd, 2015-16.
- . *Annual Report*. Bharuch: Shree Gnaesh Khand Udyog Sahakari Mandali Ltd, 2016-17.
- . *Annual Report*. Bharuch: Shree Gnaesh Khand Udyog Sahakari Mandali Ltd, 2017-18.
- . *Annual Report*. Bharuch: Shree Gnaesh Khand Udyog Sahakari Mandali Ltd, 2018-19.
- . *Annual Report*. Bharuch: Shree Gnaesh Khand Udyog Sahakari Mandali Ltd, 2019-20.
- . *Annual Report*. Bharuch: Shree Gnaesh Khand Udyog Sahakari Mandali Ltd, 2020-21.
- Ltd, Shree Ganesh khand Udyog Sahakari Mandli. "HTTP://GANESHSUGAR.IN/." n.d. www.ganeshsugar.com.

જામનગર જીલ્લાની શ્રી ડી.ડી.સી. વિવિધલક્ષી હાઈસ્કૂલ અને

શ્રી એન.ડી.શાહ હાયર સેકન્ડરી વિદ્યાલય : વ્યક્તિ અભ્યાસ

RAVI HASMUKHLAL KHETANI,
M.ED SEM-3, DEPARTMENT OF EDUCATION,
SAURASHTRA UNIVERSITY, RAJKOT.
E-MAIL: ravikhetani74@gmail.com

૧. સારાંશ

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં પ્રયોજકે જામનગર જીલ્લાની શ્રી ડી.ડી.સી. વિવિધલક્ષી હાઈસ્કૂલ અને શ્રી એન.ડી.શાહ હાયર સેકન્ડરી વિદ્યાલય ને લગતા જુદા-જુદા પાસાનો કેન્દ્રમાં રાખીને અભ્યાસ હાથ ધર્યો હતો. જેમાં સંસ્થાનો ઇતિહાસ, શાળાના સ્થાપક અને ભૌતિક સુવિધાઓ, ગ્રંથાલય, અભ્યાસક્રમ, વિદ્યાર્થી પ્રવેશ, વિકાસની સહઅભ્યાસક પ્રવૃત્તિઓ, શાળાના આચાર્યો, શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષક-વિદ્યાર્થીઓ સંબંધો જેવા પાસાંઓને પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં આવરી લેવાયા હતાં.

૨. ચાવીરૂપ શબ્દો: ડી.ડી.સી. હાઈસ્કૂલ

૩. પ્રસ્તાવના

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં એવા ઘણા બધા ક્ષેત્રોમાં ઇતિહાસનો અભ્યાસ મહત્વનો ભાગ ઉપયોગી ગણાય છે. શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં પણ ખુબજ વધારે પ્રમાણમાં ઐતિહાસિક સંશોધનો થયા છે. આમાંના કેટલાક અભ્યાસો શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ વિશે પણ થયા છે. આવાં શૈક્ષણિક સંશોધનો શિક્ષણને નવો રાહ ચિંધવાનું કાર્ય કરે છે. શિક્ષણ ક્ષેત્રે થયેલી ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ અને નવા-નવા થતા ટેકનોલોજીના ફેરફારો જાણવા જરૂરી છે.

૪. અભ્યાસના હેતુઓ

૪.૧ જામનગર જીલ્લાની શ્રી ડી.ડી.સી. વિવિધલક્ષી હાઈસ્કૂલ અને શ્રી એન.ડી.શાહ હાયર સેકન્ડરી વિદ્યાલયનો સ્થાપનાનો ઇતિહાસ જાણવો.

૪.૨ જામનગર જીલ્લાની શ્રી ડી.ડી.સી. વિવિધલક્ષી હાઈસ્કૂલ અને શ્રી એન.ડી.શાહ હાયર સેકન્ડરી વિદ્યાલયના સ્થાપકનો પરિચય મેળવવો.

૪.૩ જામનગર જીલ્લાની શ્રી ડી.ડી.સી. વિવિધલક્ષી હાઈસ્કૂલ અને શ્રી એન.ડી.શાહ હાયર સેકન્ડરી વિદ્યાલયમાં ભૌતિક સુવિધા વિશે જાણવું.

૪.૪ જામનગર જીલ્લાની શ્રી ડી.ડી.સી. વિવિધલક્ષી હાઈસ્કૂલ અને શ્રી એન.ડી.શાહ હાયર સેકન્ડરી વિદ્યાલય ગ્રંથાલય વિશે જાણવું.

૪.૫ જામનગર જીલ્લાની શ્રી ડી.ડી.સી. વિવિધલક્ષી હાઈસ્કૂલ અને શ્રી એન.ડી.શાહ હાયર સેકન્ડરી વિદ્યાલયમાં વિદ્યાર્થી પ્રવેશ પ્રક્રિયા વિશે જાણવું.

૪.૬ જામનગર જીલ્લાની શ્રી ડી.ડી.સી. વિવિધલક્ષી હાઇસ્કુલ અને શ્રી એન.ડી.શાહ હાયર સેકન્ડરી વિદ્યાલય વિદ્યાર્થી વિકાસની સહઅભ્યાસક પ્રવૃત્તિઓનો અભ્યાસ કરવો.

૪.૭ જામનગર જીલ્લાની શ્રી ડી.ડી.સી. વિવિધલક્ષી હાઇસ્કુલ અને શ્રી એન.ડી.શાહ હાયર સેકન્ડરી વિદ્યાલયના આચાર્યો વિશે જાણકારી મેળવવી

૪.૮ જામનગર જીલ્લાની શ્રી ડી.ડી.સી. વિવિધલક્ષી હાઇસ્કુલ અને શ્રી એન.ડી.શાહ હાયર સેકન્ડરી વિદ્યાલયના શિક્ષકો વિશે જાણવું.

૪.૯ જામનગર જીલ્લાની શ્રી ડી.ડી.સી. વિવિધલક્ષી હાઇસ્કુલ અને શ્રી એન.ડી.શાહ હાયર સેકન્ડરી વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ અને તેમના દ્વારા સમાજમાં અપાયેલ યોગદાન તપાસવું.

૪.૧૦ જામનગર જીલ્લાની શ્રી ડી.ડી.સી. વિવિધલક્ષી હાઇસ્કુલ અને શ્રી એન.ડી.શાહ હાયર સેકન્ડરી વિદ્યાલયના શિક્ષક-વિદ્યાર્થી સંબંધો વિશે જાણવું.

૪.૧૧ જામનગર જીલ્લાની શ્રી ડી.ડી.સી. વિવિધલક્ષી હાઇસ્કુલ અને શ્રી એન.ડી.શાહ હાયર સેકન્ડરી વિદ્યાલયના શિક્ષણ લેતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યાની માહિતી મેળવવી.

૪.૧૨ જામનગર જીલ્લાની શ્રી ડી.ડી.સી. વિવિધલક્ષી હાઇસ્કુલ અને શ્રી એન.ડી.શાહ હાયર સેકન્ડરી વિદ્યાલયના વર્તમાન સમયના શૈક્ષણિક કર્મચારીની માહિતી મેળવવી.

૫. અભ્યાસના પ્રશ્નો

૫.૧ જામનગર જીલ્લાની શ્રી ડી.ડી.સી. વિવિધલક્ષી હાઇસ્કુલ અને શ્રી એન.ડી.શાહ હાયર સેકન્ડરી વિદ્યાલયનો સ્થાપનાનો ઇતિહાસ શું હતો?

૫.૨ જામનગર જીલ્લાની શ્રી ડી.ડી.સી. વિવિધલક્ષી હાઇસ્કુલ અને શ્રી એન.ડી.શાહ હાયર સેકન્ડરી વિદ્યાલયના સ્થાપકનો પરિચય શું હતો?

૫.૩ જામનગર જીલ્લાની શ્રી ડી.ડી.સી. વિવિધલક્ષી હાઇસ્કુલ અને શ્રી એન.ડી.શાહ હાયર સેકન્ડરી વિદ્યાલયમાં ભૈતિક સુવિધા કેવી હતી?

૫.૪ જામનગર જીલ્લાની શ્રી ડી.ડી.સી. વિવિધલક્ષી હાઇસ્કુલ અને શ્રી એન.ડી.શાહ હાયર સેકન્ડરી વિદ્યાલયમાં ગ્રંથાલય કેવું હતું?

૫.૫ જામનગર જીલ્લાની શ્રી ડી.ડી.સી. વિવિધલક્ષી હાઇસ્કુલ અને શ્રી એન.ડી.શાહ હાયર સેકન્ડરી વિદ્યાલયમાં વિદ્યાર્થી પ્રવેશ પ્રક્રિયા કેવી હતી?

૫.૬ જામનગર જીલ્લાની શ્રી ડી.ડી.સી. વિવિધલક્ષી હાઇસ્કુલ અને શ્રી એન.ડી.શાહ હાયર સેકન્ડરી વિદ્યાલય વિદ્યાર્થી સહઅભ્યાસક પ્રવૃત્તિઓનો કઈ-કઈ હતી?

૫.૭ જામનગર જીલ્લાની શ્રી ડી.ડી.સી. વિવિધલક્ષી હાઇસ્કુલ અને શ્રી એન.ડી.શાહ હાયર સેકન્ડરી વિદ્યાલયના આચાર્યો કોણ હતા?

૫.૮ જામનગર જીલ્લાની શ્રી ડી.ડી.સી. વિવિધલક્ષી હાઇસ્કૂલ અને શ્રી એન.ડી.શાહ હાયર સેકન્ડરી વિદ્યાલયના શિક્ષકો કોણ હતા?

૫.૯ જામનગર જીલ્લાની શ્રી ડી.ડી.સી. વિવિધલક્ષી હાઇસ્કૂલ અને શ્રી એન.ડી.શાહ હાયર સેકન્ડરી વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ અને તેમના દ્વારા સમાજમાં અપાયેલ યોગદાન શું હતું?

૫.૧૦ જામનગર જીલ્લાની શ્રી ડી.ડી.સી. વિવિધલક્ષી હાઇસ્કૂલ અને શ્રી એન.ડી.શાહ હાયર સેકન્ડરી વિદ્યાલયના શિક્ષક-વિદ્યાર્થી વચ્ચે સંબંધો કેવા હતા?

૫.૧૧ જામનગર જીલ્લાની શ્રી ડી.ડી.સી. વિવિધલક્ષી હાઇસ્કૂલ અને શ્રી એન.ડી.શાહ હાયર સેકન્ડરી વિદ્યાલયના શિક્ષણ લેતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યાની કેટલી છે?

૫.૧૨ જામનગર જીલ્લાની શ્રી ડી.ડી.સી. વિવિધલક્ષી હાઇસ્કૂલ અને શ્રી એન.ડી.શાહ હાયર સેકન્ડરી વિદ્યાલયના વર્તમાન સમયના શૈક્ષણિક કર્મચારીઓની લાયકાત શું છે?

૬. અભ્યાસનું મહત્વ

જામનગર જીલ્લાની શ્રી ડી.ડી.સી. વિવિધલક્ષી હાઇસ્કૂલ અને શ્રી એન.ડી.શાહ હાયર સેકન્ડરી વિદ્યાલયએ સૌરાષ્ટ્રની જૂની શાળા છે. ૬૬ વર્ષ જૂની આ હાઇસ્કૂલનો અભ્યાસ અનેક રીતે મહત્વનો છે.

આ શાળાના આચાર્યો, શિક્ષકો નામાંકિત અને ખ્યાતીપ્રાપ્ય હતા. શિક્ષણક્ષેત્રે અગ્રીમ હતા. આજના સમયમાં તેમના જ્ઞાન અને પદ્ધતિ વિશે જાણી વર્તમાન આચાર્યો અને શિક્ષકો પ્રેરણા લઇ શકે તે માટે આ શાળાનો અભ્યાસ મહત્વનો બને છે.

ઈ.સ. ૧૯૫૬થી આ શાળાનું સંચાલન શ્રી વિદ્યોતેજક મંડળે સ્વીકાર્યું છે. ખ્યાતનામ ટ્રસ્ટ દ્વારા ચાલતી આ શાળાના વહીવટી વિશે જાણવું જરૂરી બને છે.

સંસ્થાનો ઇતિહાસ, સ્થાપકનો પરિચય, અભ્યાસક્રમ, સહઅભ્યાસક્રમ પ્રવૃત્તિઓ, ભૈતિક સુવિધા, શાળાનું વાતાવરણ, આચાર્યો, શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ વગેરેથી અવગત થવાશે. જે જાણકારીથી અન્ય સંસ્થાઓને પ્રેરણા મળશે.

૭. સંશોધનનો પ્રકાર

પ્રસ્તુત અભ્યાસને વ્યાવહારિક કે ગુણાત્મક પ્રકારમાં મૂકી શકાય. પ્રસ્તુત સંશોધનના પરિણામો વ્યાવહારિક રીતે ઉપયોગમાં લઇ શકાય તેમ છે. તેથી પ્રસ્તુત અભ્યાસ વ્યાવહારિક સંશોધન ગણાય. પ્રસ્તુત સંશોધન જામનગર જીલ્લાની શ્રી ડી.ડી.સી. વિવિધલક્ષી હાઇસ્કૂલ અને શ્રી એન.ડી.શાહ હાયર સેકન્ડરી વિદ્યાલયનો અભ્યાસ કરી તેના વિવિધ પાસાઓ વર્ણનાત્મક સ્વરૂપે કરતું હોવાથી અને સંશોધનની નિષ્પત્તિ ગુણાત્મક હોવાથી તે ગુણાત્મક સંશોધન છે.

૮. સંશોધનનું ક્ષેત્ર

પ્રસ્તુત સંશોધનનું ક્ષેત્ર શૈક્ષણિક વ્યવસ્થાપન કે શૈક્ષણિક પ્રબંધ હતું. પ્રસ્તુત સંશોધનમાં

જામનગર જીલ્લાની શ્રી ડી.ડી.સી. વિવિધલક્ષી હાઇસ્કૂલ અને શ્રી એન.ડી.શાહ હાયર સેકન્ડરી વિદ્યાલયના વિવિધ પાસાઓને તપાસીને તેનું શૈક્ષણિક વ્યવસ્થાપન જાણવાનો પ્રયાસ થયો હતો. તેથી પ્રસ્તુત અભ્યાસનું ક્ષેત્ર શૈક્ષણિક વ્યવસ્થાપન છે તેમ કહી શકાય.

૯. સંશોધન પદ્ધતિ

પ્રસ્તુત અભ્યાસની પદ્ધતિ, ઐતિહાસિક સંશોધન પદ્ધતિ કહી શકાય. કારણકે આ અભ્યાસમાં ભૂતકાળના બનાવો, પ્રસંગો, હકીકતોનો સંદર્ભ હતો. પ્રસ્તુત અભ્યાસની પદ્ધતિ વર્ણનાત્મક સંશોધન પદ્ધતિની પેટા પદ્ધતિ વ્યક્તિ અભ્યાસ પદ્ધતિ પણ કહી શકાય. કારણકે, પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં કોઈ એક સામાજિક એકમના બધા પાસાઓને ધ્યાનમાં રાખીને ઊંડાણપૂર્વક અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો હતો.

૧૦. વ્યાપવિશ્વ અને નમુનો

જામનગર જીલ્લાની શ્રી ડી.ડી.સી. વિવિધલક્ષી હાઇસ્કૂલ અને શ્રી એન.ડી.શાહ હાયર સેકન્ડરી વિદ્યાલય : જામનગર અને તેનું શાળા સંચાલન એ અહીં વ્યાપવિશ્વ હતું. શાળા સંચાલનમાં સમાવિષ્ટ પાસાઓ જેવા કે વહીવટ, મકાન અને, શિક્ષકો અને આચાર્યોની ફરજમાં સમાવિષ્ટ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે અહીં નમુના તરીકે પસંદ કરવામાં આવેલા પાસાઓ હતા. પ્રસ્તુત જામનગર જીલ્લાની શ્રી ડી.ડી.સી. વિવિધલક્ષી હાઇસ્કૂલ અને શ્રી એન.ડી.શાહ હાયર સેકન્ડરી વિદ્યાલય- જામનગરની સ્થાપનાનો પરિચય, ભૈતિક સુવિધાઓ , ગ્રંથાલય, અભ્યાસક્રમ, વિદ્યાર્થી પ્રવેશ પ્રક્રિયા, સહઅભ્યાસક પ્રવૃત્તિઓ, આચાર્યો, શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષક-વિદ્યાર્થી સંબંધો વગેરે પાસાનો પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા.

૧૧. ઉપકરણ

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં પ્રયોજકે નીચે મુજબના મુખ્ય ઉપકરણોની પસંદગી કરી હતી.

- (૧) દસ્તાવેજો: જી.આર.ની વિવિધ નકલો, શાળાકીય દફતરો, વિદ્યાર્થીઓના પત્રો, પ્રવેશ રજીસ્ટર, અન્ય પત્રો, ફોટોગ્રાફ્સ, ગ્રંથાલય માંથી પ્રાપ્ત થતી માહિતી.
- (૨) અવલોકન, અર્ધસહભાગી નિરક્ષણ: શાળાનું મકાન, શાળાનું મેદાન, ઓફીસ, કાર્યાલય, ગ્રંથાલય, પ્રયોગશાળા, અન્ય વિશિષ્ટ વર્ગો, રમતના સાધનો, ફર્નીચર વગેરેનું અવલોકન.
- (૩) મુલાકાત: શાળાના વર્તમાન આચાર્યો, શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ, વાલીઓ, ટ્રસ્ટીઓ વગેરેની મુલાકાત.

૧૨. માહિતીનું એકત્રીકરણ

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં પ્રયોજકે માહિતીના ઉપકરણોને આધારે માહિતીની પ્રાપ્તિ કરી હતી. જામનગર જીલ્લાની શ્રી ડી.ડી.સી. વિવિધલક્ષી હાઇસ્કૂલ અને શ્રી એન.ડી.શાહ હાયર સેકન્ડરી વિદ્યાલય

વિષયક લખાણો તેમજ શાળા વિશે વર્તમાન વિદ્યાર્થીઓ, આચાર્યો, શિક્ષકો, ટ્રસ્ટીઓ વગેરે પાસેથી માહિતી મેળવી પ્રયોજકે હેતુઓના અભ્યાસ માટે માહિતી પ્રાપ્ત કરી હતી. આ ઉપરાંત જામનગર જીલ્લાની શ્રી ડી.ડી.સી. વિવિધલક્ષી હાઇસ્કૂલ અને શ્રી એન.ડી.શાહ હાયર સેકન્ડરી વિદ્યાલય સંબંધિત મુલાકાત, દસ્તાવેજો, પુસ્તકો, વર્તમાનપત્રો દ્વારા માહિતી એકઠી કરવામાં આવી હતી. આમ, પ્રાથમિક સ્ત્રોત અને ગૌણ સ્ત્રોતના આધારે માહિતી એકત્રીકરણ કર્યું હતું.

૧૩. માહિતીનું વિશ્લેષણ

જુદા-જુદા સંદર્ભો દ્વારા એકત્ર કરાયેલી માહિતીનું વિષયવસ્તુ વિશ્લેષણની પદ્ધતિ દ્વારા પૃથક્કરણ કરવામાં આવ્યું હતું. ઉપલબ્ધ સંદર્ભો પરથી મળેલ માહિતીનું વિષયવસ્તુ વિશ્લેષણ કરીને વિષયોના મુદ્દાઓને યોગ્ય તાર્કિક ક્રમમાં ગોઠવીને વિશિષ્ટ માહિતીનું અર્થઘટન કરવામાં આવ્યું હતું. આ અભ્યાસમાં માહિતીના પૃથક્કરણ કે વિશ્લેષણની રીત ગુણાત્મક સંશોધનના અભિગમમાં ઐતિહાસિક પદ્ધતિને અનુસરતી હતી.

ગુણાત્મક પદ્ધતિનો ઉપયોગ: પ્રસ્તુત સંશોધનમાં શ્રી ડી.ડી.સી. વિવિધલક્ષી હાઇસ્કૂલ અને શ્રી એન.ડી.શાહ હાયર સેકન્ડરી વિદ્યાલય- જામનગરનો વ્યક્તિ અભ્યાસ કરી તેની વિવિધ પાસાંઓમાં વહેંચણી કરવામાં આવી હતી. જેને અનુરૂપ અભ્યાસના હેતુઓ અને પ્રશ્નોની રચના કરવામાં આવી હતી. અભ્યાસ હેઠળના પ્રશ્નોના ઉત્તર મેળવવા, માટે દસ્તાવેજો સાહિત્ય, મુલાકાત અને અવલોકન ઉપકરણ તરીકે પ્રયોજવામાં આવ્યા હતા. આ ઉપકરણો દ્વારા માહિતીનું એકત્રીકરણ કાર્ય પછી સંશોધકે તેનું વિષયવસ્તુ વિશ્લેષણ પદ્ધતિથી વિશ્લેષણ કરી તારણો મેળવ્યા હતા.

૧૪. પરિણામો અને તારણો

પ્રસ્તુત અભ્યાસની માહિતી અને તેના અર્થઘટનની નીચે મુજબના પરિણામો અને તારણો પ્રાપ્ત થયા હતા.

૧. જામનગર જીલ્લાની શ્રી ડી.ડી.સી. વિવિધલક્ષી હાઇસ્કૂલ અને શ્રી એન.ડી.શાહ હાયર સેકન્ડરી વિદ્યાલયનો સ્થાપનાનો ઇતિહાસ. શાળાની સ્થાપના ઈ.સ ૧૯૫૬ માં કરવામાં આવી હતી. ઈ.સ ૧૯૫૬ થી ઈ.સ ૧૯૭૫ સુધી કન્યા અને કુમારો માટે આ શાળામાં પ્રવેશ આપવામાં આવતો હતો. ઈ.સ ૧૯૭૫ પછી માત્ર કુમારોને જ પ્રવેશ આપવાની શરૂઆત કરવામાં આવી હતી.

૨. જામનગર જીલ્લાની શ્રી ડી.ડી.સી. વિવિધલક્ષી હાઇસ્કૂલ અને શ્રી એન.ડી.શાહ હાયર સેકન્ડરી વિદ્યાલયના સ્થાપકનો પરિચય. આ શાળાના પાયાના પથ્થર સમાન પ્રથમ સ્થાપક સ્વ. શ્રી કે.પી.શાહ એ આ શાળાના બીજા રોપ્યા હતાં. અને હાલમાં ઇન્દુભાઈ વોરા પ્રમુખ તરીકે ફરજ બજાવે છે. અને તેમના સહયોગથી શાળા એક નાનકડા બીજમાંથી એક વટવૃક્ષ બની છે.

૩. જામનગર જીલ્લાની શ્રી ડી.ડી.સી. વિવિધલક્ષી હાઇસ્કૂલ અને શ્રી એન.ડી.શાહ હાયર

સેકન્ડરી વિદ્યાલયમાં લૈતિક સુવિધા. આ શાળામાં આચાર્યની ઓફીસ, શિક્ષકો માટે સ્ટાફ રૂમ, બિનશૈક્ષણિક કર્મચારીઓની ઓફીસ, ટ્રસ્ટી અને મંડળના સભ્યની ઓફીસ વગેરે સુવિધાઓ પણ ઉપલબ્ધ છે. અને આ શાળામાં પ્રયોગ શાળા, કમ્પ્યુટર લેબ, ગ્રંથાલય વગેરેની સુવિધા જોવા મળી હતી.

૪. જામનગર જીલ્લાની શ્રી ડી.ડી.સી. વિવિધલક્ષી હાઇસ્કૂલ અને શ્રી એન.ડી.શાહ હાયર સેકન્ડરી વિદ્યાલયમાં ગ્રંથાલય. આ શાળામાં અલભ્ય પુસ્તકો, સામયિકો, વર્તમાન પત્રો, ધાર્મિક પુસ્તકો, મેગેઝીન, અલગ-અલગ તંત્રીના પુસ્તકો, તથા કટાર લેખકોના પુસ્તકો જોવા મળ્યા હતાં.

૫. જામનગર જીલ્લાની શ્રી ડી.ડી.સી. વિવિધલક્ષી હાઇસ્કૂલ અને શ્રી એન.ડી.શાહ હાયર સેકન્ડરી વિદ્યાલયમાં વિદ્યાર્થી પ્રવેશ પ્રક્રિયા. આ શાળામાં જામનગર શહેર તથા અન્ય ગામો માંથી આવેલા વિદ્યાર્થીઓ આચાર્યની મુલાકાતથી પ્રવેશ મળી જાય. પછીથી ક્રમશઃ અન્ય શાળા શરૂ થતા મેરીટ પર પ્રવેશ આપવાની પ્રથા શરૂ થઈ. જેથી શાળાને ઉત્તમ વિદ્યાર્થીઓ મળી રહે. હાલમાં વિદ્યાર્થીઓને વેહલા તે પહેલાંના ધોરણે પ્રવેશ અપાય છે.

૬. જામનગર જીલ્લાની શ્રી ડી.ડી.સી. વિવિધલક્ષી હાઇસ્કૂલ અને શ્રી એન.ડી.શાહ હાયર સેકન્ડરી વિદ્યાલય વિદ્યાર્થી સહઅભ્યાસક પ્રવૃત્તિઓ. આ શાળાના વિદ્યાર્થીના સર્વાંગી વિકાસ માટે અનેક પ્રકારની સહઅભ્યાસક પ્રવૃત્તિઓ કરાવવામાં આવતી હતી. આવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓથી વિદ્યાર્થીઓમાં નેતૃત્વ, સહનશીલતા, ધીરજ, મિત્રતા, સ્વાભિમાન વગેરે ગુણો કેળવાય તે જોવાનો હતો. આવી પ્રવૃત્તિઓમાં વિવિધ દિનની ઉજવણીઓ, પ્રવાસ-પર્યટન, શારીરિક વિકાસની પ્રવૃત્તિઓ, ખેલ મહાકુંભ, ઉત્સવોની ઉજવણી, પ્રદર્શનો, સ્પર્ધા, સફાઈ કાર્યક્રમો મુખ્ય હતાં.

૭. જામનગર જીલ્લાની શ્રી ડી.ડી.સી. વિવિધલક્ષી હાઇસ્કૂલ અને શ્રી એન.ડી.શાહ હાયર સેકન્ડરી વિદ્યાલયના આચાર્યો. આ શાળાના આચાર્યો શ્રેષ્ઠ અને ઉત્તમ હતાં. આચાર્યો પ્રભાવ શાળી, શાંત, સરળ અને રૂઆબદાર વ્યક્તિત્વ ધરાવતા હતાં. તેઓ શિક્ષકો પાસેથી કામ લેવાની આવડત ધરાવતા હતાં. મોટા ભાગના આચાર્યો વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રીતિપાત્ર હતાં.

૮. જામનગર જીલ્લાની શ્રી ડી.ડી.સી. વિવિધલક્ષી હાઇસ્કૂલ અને શ્રી એન.ડી.શાહ હાયર સેકન્ડરી વિદ્યાલયના શિક્ષકો. આ શાળાના શિક્ષકો વિદ્વાન, તેજસ્વી અને ખુમારીવાળા હતાં. તેઓ પોતાના વિષયોમાં નિષ્ણાત હતાં. શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓ માટે પ્રેરણાનું સ્થાન ધરાવતા હતાં. જેના આધારે તેઓ વિદ્યાર્થીઓના જીવનમાં પરિવર્તન લાવી શકતા હતાં.

૯. જામનગર જીલ્લાની શ્રી ડી.ડી.સી. વિવિધલક્ષી હાઇસ્કૂલ અને શ્રી એન.ડી.શાહ હાયર સેકન્ડરી વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ અને તેમના દ્વારા સમાજમાં અપાયેલ યોગદાન. આ શાળાના

વિદ્યાર્થીઓએ જે ક્ષેત્રોમાં પોતાનું યોગદાન આપ્યું હતું. તે ક્ષેત્રો આ પ્રમાણે હતાં. ૧. શિક્ષણ, ૨. સંરક્ષણ, ૩. વહીવટ, ૪. વ્યાપાર, ૫. કાયદાકીય, ૬. કલા, ૭. તબીબી વગેરે

૧૦. જામનગર જીલ્લાની શ્રી ડી.ડી.સી. વિવિધલક્ષી હાઈસ્કૂલ અને શ્રી એન.ડી.શાહ હાયર સેકન્ડરી વિદ્યાલયના શિક્ષક-વિદ્યાર્થી વચ્ચે સંબંધો. આ શાળામાં શિક્ષક-વિદ્યાર્થી સંબંધ પ્રેમભર્યા, ઉષ્માભર્યા અને હુંફભર્યા હતાં. વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષકોને પળે પળે માર્ગદર્શન કરતા. કોઈપણ વસ્તુ કે દાખલો ન સમજાય તો તેને અલગથી સમય આપી ને સમજાવવામાં આવતું હતું.

૧૧. જામનગર જીલ્લાની શ્રી ડી.ડી.સી. વિવિધલક્ષી હાઈસ્કૂલ અને શ્રી એન.ડી.શાહ હાયર સેકન્ડરી વિદ્યાલયના શિક્ષણ લેતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યાની માહિતી. આ શાળામાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ધોરણ-૯માં ૨૩૪, ધોરણ-૧૦માં ૧૮૬, ધોરણ-૧૧માં ૨૧૯, અને ધોરણ-૧૨માં ૨૧૯, છે. આમ, વર્તમાન સમયમાં કુલ ૮૬૦ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે.

૧૨. જામનગર જીલ્લાની શ્રી ડી.ડી.સી. વિવિધલક્ષી હાઈસ્કૂલ અને શ્રી એન.ડી.શાહ હાયર સેકન્ડરી વિદ્યાલયના વર્તમાન સમયના શૈક્ષણિક કર્મચારી અંગે માહિતી. આ શાળામાં શૈક્ષણિક કર્મચારીઓ કુલ ૨૪ છે. તેમાં ૦૩ પી.એચ.ડી કક્ષાના, ૨૧ અનુસ્નાતકની+બી.એડની ડીગ્રી ધરાવે છે.

૧૫. સંદર્ભ સુચિ

<https://schools.org.in/jamnagar/24100710204/d-c-c-technical-highschool.html>

પ્રકાશિત સાહિત્ય

૧. દેસાઈ એચ.જી. (૧૯૯૭) સંશોધન પદ્ધતિઓ અને પ્રવિધિઓ, રાજકોટ શિક્ષણશાસ્ત્ર ભવન, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી

૨. ઉંચાટ ડી.એ (૨૦૦૬) ગુણાત્મક સંશોધન : રાજકોટ.

અપ્રકાશિત સાહિત્ય

૧. કોડિયાતર (૨૦૦૮) એ શિશુ મંગલ અનાથ બાળકો અને બહેનો માટેની સંસ્થા-જૂનાગઢ નો વ્યક્તિ અભ્યાસ, અપ્રકાશિત લઘુશોધ નિબંધ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ

૨. પરમાર (૨૦૦૯) એ ગાંધી જન્મસ્થળ ‘કીર્તિ મંદિર’, પોરબંદરનું અવૈધિક શિક્ષણમાં પ્રદાન અંગે વ્યક્તિ અભ્યાસ, અપ્રકાશિત લઘુશોધ નિબંધ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ

૩. કક્કડ (૨૦૧૦) પોરબંદર શહેરમાં આવેલી વિ. જ. મદ્રેસા હાઈસ્કૂલનો વ્યક્તિ અભ્યાસ અપ્રકાશિત લઘુશોધ નિબંધ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ

૪. સાંડપા વી.વી. (૨૦૧૧) આઈ.પી.મિશન ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલ- રાજકોટ વ્યક્તિ અભ્યાસ, અપ્રકાશિત લઘુશોધ નિબંધ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ

‘વરાળ’ નવલકથા

જાદવ દિવ્યાબેન પી.

પીએચ.ડી. વિદ્યાર્થીની, હેમ.ઉ.ગુ.યુનિવર્સિટી, પાટણ

દલિત, પીડિત, શોષિત, વર્જિત, ઉપેક્ષિત, એક સમુદાય સદીઓથી અન્યાય, અત્યાચાર, શોષણનો શિકાર બનીને મૂંગા મોઢે ચાતના સહ્યા કરતો હતો પણ જેને ગુલામી વેઠી હોય એજ ખરેખર આઝાદ હોવાના અર્થને સમજી શકે. એ અર્થ જ કદાચ મૂંગા લોકોના અવાજનું કારણ પણ બની શકે. માનવધર્મ, સંસ્કૃતિ અને સમાજના ઉત્થાન માટે પૌરાણિક ઋષિઓ અને સંતો પણ આવા નિમિત્તે જ કલ્યાણ વાંચ્યું બન્યા હશે ને ? આ પછીના સમયગાળામાં સામાજિક ક્રાંતિના પિતામહ જ્યોતિબા ફૂલે અને ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકરનું દલિતમતી આંબેડકરીય વિચારધારા ધરાવતું સાહિત્ય અને સમાજ સુધારણા ક્ષેત્રે મહત્વનું યોગદાન રહ્યું છે.

આની સીધી અસરરૂપે મહારાષ્ટ્રમાં દલિત સાહિત્યનો જુવાળ પ્રથમ આવ્યો. ગુજરાતમાં એનો ખરેખર પડઘો. ૧૯૮૧ ના અનામત વિરોધી જાતિયુદ્ધોના કારણે પડ્યો. ઢગલાબંધ દલિત કવિતાઓનો ફાલ ઉતર્યો. ઘણા કવિતા સંકલનો અને સંગ્રહો થયા. એ પછી દલિત સાહિત્યના વિવિધ પ્રકારો ખેડાયા પણ ગુજરાતી સાહિત્યના મુખ્ય પ્રવાહમાં માગ મુકાવે એવું સત્વશીલ સર્જન દલિત કથા સાહિત્યમાં પ્રાપ્ત થયું છે. ગુજરાતમાં ઘણી આંબેડકરીય વિચારધારાને વરેલી દલિત અને દલિતેતર નવલકથાઓ લખાઈ, પોંખાઈ અને ચર્ચાના એરણે ચડી છે. આવી નવલકથાઓની સૃષ્ટિ નોખી તરી આવી છે. એમાં કારણભૂત છે દલિત વાસ્તવ, દલિત પરિવેશ અને દલિત તળબોલી, બળુકી ઘટનાઓ, હળુંભળું અને જીવંત પાત્રો, લય-લહેકા અને લઢણથી રસાયેલા તળબોલીથી તાદૃશ્ય થતા સંવાદો દલિત ચેતનાને ઉજાગર કરતા ભાવવહી વર્ણનો. આ સર્વને ઓળઘોળ કરતી વસ્તુ સંકલના અને ભાષાશૈલીથી અનોખી વર્તાતી એવી ઘણી બધી નવલકથાઓ આપણને પ્રાપ્ત થઈ છે. જેમાં ‘વરાળ’ (૧૯૭૯) રામચંદ્ર પટેલની એક માનવતાવાદી નવલકથા છે. જેમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ અને એ પછી સમાજમાં વ્યાપેલી વર્ણ વ્યવસ્થા, જેના પરિણામરૂપે પેદા થયેલી અમાનવીયતા ઉજાગર કરવામાં આવી છે. સુધારાવાદી દૃષ્ટિકોણથી દલિત જીવનને કેન્દ્રસ્થ કરવામાં સફળ સર્જકે અહીં દલિતોમાંની ચમાર જાતિની સામાજિક સ્થિતિને કલાત્મકતાથી આલેખવાની સાથે-સાથે ગામડાની વાસ્તવિકતાને પણ વાચકો સમક્ષ શબ્દશઃ મૂકી આપી છે.

‘વરાળ’ નવલકથા સમાજમાં પ્રવર્તમાન જાતિ વ્યવસ્થા અને અમાનવીય દૃષ્ટિકોણને ઉજાગર કરી અને માનવીય દૃષ્ટિકોણ સ્થાપિત કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. કથાનો નાયક સાકુજી પોતે સર્વજ્ઞ જાતિનો છે પરંતુ તે એક સામાજિક કાર્યકર હોવાના નાતે સમાજમાં ઘણાં સુધારા-વધારા

કરાવે છે. તે દલિતોના ઉદ્ધાર માટે ઘણાં કામો કરે છે. તે ગામમાં પુસ્તકાલય ચાલુ કરાવે છે. દવાખાનું ખોલે છે. ને વ્યસન મુક્તિ માટેના પ્રયત્નો પણ કરે છે. તે પોતાના વતન સોનાસરમાં ગ્રામ સેવા કરવા માટે આવે છે. એ દરમિયાન ગામમાં દુષ્કાળની પરિસ્થિતિ સર્જાય છે. એ સમયે શાકુજી ગામમાં નાત-જાતના ભેદભાવો ભૂલીને સામૂહિક પરિશ્રમની ભાવના લોકોમાં જન્માવે છે. સામાજિક તેના કાર્યોને જોઈને તેને સુવર્ણચંદ્રક પ્રાપ્ત થાય છે તે પણ તે કુકરાવી દે છે અને કહે છે કે...

“હું સુવર્ણચંદ્રકને ફેંકી દઉં છું અને આ પ્રમાણપત્રના ચૂરેચૂરા કરી હવામાં ઊડાડી દઈ એક પળભર પણ તમારી સન્મુખ રહેવા માંગતો નથી.”

એમ કહીને, વિરોધ દર્શાવે છે કારણ તેનું કામ સામાજિક સુધારણાનું છે. તે કોઈપણ એવોર્ડ લીધા વિના સામાજિક ધર્મ અપનાવી નાતજાત વગર કાર્ય કરવા માંગે છે. દુષ્કાળના કારણે ગામ છોડીને જવા માંગતા ખેડૂતોને પણ પોતે ખૂબ સમજાવે છે અને ઘાસ ભેગું કરી ઢોરોને બચાવવાની યોજના ગામના લોકો સમક્ષ મૂકે છે. પોતાનાં જ પૈસે પોતાની જમીનમાં ટ્યૂબવેલની વ્યવસ્થા કરી ગામ લોકોની જમીનમાં પાણી પહોંચાડે છે. ખેતી કરે છે. મંદિરની પડતર જમીનને ફળદ્રુપ બનાવે છે. દારૂબંધી કરાવે છે. દલિતોની દયનીય સ્થિતિ દૂર કરીને તેમને આર્થિક રીતે સફર કરવા માંગે છે. ગામમાં એકવાર નાગજી ચમારની વહુ જ્યારે સાકુજી (સાંકેત) ના ચરણસ્પર્શ કરવા આવે છે ત્યારે તેની નોકરાણી કહે છે કે...

“અરેરે સાકુજી તમે આ શું કીધું ? અભડાયા ! શેઠજી ઇને અડાતું હશે ? ઇ ચમાર રયાં.”

અહીં, ગામમાં કેવી દલિતો પ્રત્યે આભડછેટ રખાતી હશે એ આ બોલાયેલા શબ્દો ઉજાગર કરી આપે છે. દલિતો કેવી પરિસ્થિતિમાં જીવતાં હશે તે અહીં નિહાળી શકાય છે. આખી નવલકથામાં દલિતોની દયનીય સ્થિતિ જોવા મળે છે પણ આ સાકુજી (સાંકેત) આવા કોઈ નાતજાત કે ભેદભાવમાં માનતો નથી. આથી, તે નોકરાણીને સમજાવે છે કે અડવાથી અભડાવાતું નથી. અછૂત એટલે શું થઈ ગયું ? એનામાં પણ આપણા જેવો જ જીવ વસે છે એ પણ માણસ જ છે. માણસને માણસ અડે એમાં શું થઈ ગયું ? સાંકેત શહેરનું ઊદાહરણ આપી અને કહે છે કે...

“શહેરમાં એ લોકોનો સ્પર્શ કરી શકાય, પાસે બેસાય તો ગામડામાં કેમ છૂટ ન લઈ શકાય ? પૂર્વજો તાજી ચાલી આવતી શુદ્ધોને તિરસ્કારવાની રીત એ સતવૃત્તિ નથી, પણ આપણી શુદ્ધતા છે એને કાઢી થોડુંક એમની સાથે હળી મળી જોડાઈએ અને જો પછી સમાજ નિંદે તરછોડે તો એ સમાજ નથી, પાંજરાપોળ છે. લોકોએ છૂત-અછૂતનો ભેદ માનવજાતમાંથી દૂર કરી પ્રેમ સંપથી જીવવું જોઈએ.” સાકુજી દ્વારા બોલાયેલા આ શબ્દો સવર્ણોની ભેદભાવ ભરેલી વિકૃત માનસિકતા પર પ્રહાર કરે છે. તેઓ દલિતો સાથે જે વ્યવહાર કરે છે તે તેમની સતવૃત્તિ નહીં પરંતુ શુદ્ધવૃત્તિ

અપનાવે છે. તે ગામમાં સમાનતા-ભાઈચારાની ભાવના અપનાવવા માંગે છે. આ માટે તે ગામમાં સત્યનારાયણની કથાનું આયોજન કરાવે છે કે જેથી દલિતો અને સવર્ણો ભેગા થાય. કથામાં માત્ર દલિતો અને સાકુજી તે સમજે છે. તે તો દલિતોનો સ્વીકાર કરે જ છે. પરંતુ અમુક સવર્ણો જે હજી પણ અસ્પૃશ્યતામાં રાખે છે તે જ વિરોધ કરવા દોડી આવે છે. દેવશંકર પુરોહિત, પરાગ કાકા, સેવકરામ, ઇશ્વર વગેરે સવર્ણો લાકડીઓ-ધારિયા લઈને આ કથાનો વિરોધ કરવા આવી પહોંચે છે પણ સાંકેત (શાકુજી) તેની પરવાહ કર્યા વગર પોતે કામ કરે રાખે છે. એકવાર નાગજી ચમારની વહુને ધનુર્વા ઊપડેલો ત્યારે આ સાંકેત જ તેને હોસ્પિટલમાં લઈ જાય છે. જે સાંકેતની મહાનતા દર્શાવે છે. ગામમાં પડેલા દુષ્કાળમાં દરેક જ્ઞાતિને આ સાંકેત જ મદદરૂપ થાય છે. આમ, આખી નવલકથામાં સાંકેતનું પાત્ર આદર્શ, માનવતાવાદી ચરિત્ર ઊપસાવતું જોઈ શકાય છે.

આ નવલકથામાં નિરૂપાયેલો દલિત સમાજ ગ્રામીણ છે. આથી, ગરીબી-લાચારી ભોગવે છે. શિક્ષણના અભાવે સવર્ણો તેનો લાભ ઊઠાવે રાખે છે. પરંપરાગત રિવાજો, માન્યતાઓ, રૂઢિઓથી તે ગ્રસ્ત છે. દલિતોની અજ્ઞાનતા અને શિક્ષણના અભાવના કારણે તેઓ અનેક કુરીતિઓનો ભોગ બનેલા જોવા મળે છે. આખી નવલમાં દલિતો સામાજિક વિષમતામાં જીવતા બતાવાયા છે. તેમાંથી દલિત સંવેદના પ્રગટતી આપણને જોવા મળે છે. આ સિવાય ગામમાં દલિતોને ફૂવામાંથી પાણી પણ માંગી માંગીને ભરવું પડે છે. સવર્ણોના ફૂવામાંથી દલિતોને પાણી ભરવાની મનાઈ છે. જેના કારણે દલિતો દયનીય સ્થિતિમાં મુકાઈ જાય છે. આખી નવલકથામાં કથાનાયક દ્વારા સમાજ સુધારકના કાર્યો થતા જોવા મળે છે. સાથે-સાથે દલિતોની સ્થિતિ, દુષ્કાળનું વાતાવરણ, સવર્ણો લોકોની માનસિકતા, ગામડાની બોલી વગેરેનો પરીચય આપણને અહીં થાય છે.

આમ, નાગજી ચમાર, ધૂળા ભંગી જેવા દલિતપાત્રો દ્વારા દલિત સમાજની દયનીય સ્થિતિ, શાકુજીના માધ્યમથી પ્રગતિશીલ વિચારધારા અપનાવતો સવર્ણ સમાજ અને સત્યનારાયણની કથા જેવા પ્રસંગો દ્વારા સમાજ સુધારની માનવતાવાદી દલિત ચેતનાસભર ‘વરાળ’ ગાંધીયુગીન દલિત સંવેદનાને જીવંત રાખે છે.

:: સંદર્ભગ્રંથ ::

૧. ‘વરાળ’ નવલકથા - રામચંદ્ર પટેલ, લોકપ્રિય પ્રકાશન, જૂન-૧૯૭૯, મુંબઈ

‘નવા કલેવર ધરો હંસલા’ – રસાસ્વાદ

નિર્મલા ડી. યુડાસમા

પી.એચ.ડી. સ્કોલર

શ્રી ભક્તકવિ નરશિહ મેહતા યુનિવર્સિટી, જુનાગઢ

કાવ્ય, ટૂંકીવાર્તા, નાટક અને નવલકથા ઉપરાંત ‘મોહન ગાંધી’ મહાકાવ્યનું સર્જન કરનાર મહાકવિ ડાહ્યાભાઈ પટેલનું નામ ગુજરાતી સાહિત્યમાં સુપેરે જાણીતું છે. ગુજરાતી ભક્તિ કાવ્યો ઊર્મિ-પ્રયાણ કાવ્યો ગજલ અને લોકગીતોનું ચયન કરી અગ્રેજી ભાષામાં અનુવાદ કરીને તેમણે દળદાર ગ્રંથોનું સંપાદન દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યને વિશ્વ ફલક પર મૂકી આપવાની અનન્ય સેવા કરી છે.

‘નવા કલેવર ધરો હંસલા’ ડાહ્યાભાઈ પટેલની એક અનન્ય કૃતિ છે દેશ-વિદેશમાં પોતાને થયેલ વૈવિધ્ય સભર અનુભવો, ચિંતનનું ખમીર અને કલ્પનાનો પ્રસાદ પીરસતા ડાહ્યાભાઈ પટેલ નવલકથાના વાચકને એક અનુપમ પ્રદેશમાં પહોંચાડી દે છે.

સાહિત્યમાં નવલકથા સ્વરૂપ પ્રજા જીવન અને તેનો આદર્શ તેના ગુણ અને તેની મર્યાદાઓને અભિવ્યક્ત કરવાનું ઉત્તમોત્તમ સાધન બનેલ છે. આધુનિક નવલકથાકારનું પોતાના જીવન-અનુભવો અને વાસ્તવનું નિરૂપણ કરવાની સાથે જ જીવનનું સત્ય શોધવા મથે છે. આથી જ માનવ વર્તન વ્યવહારનું એકદમ વાસ્તવિક અને વીગત સમૃદ્ધ વર્ણન કરતો નવલકથાકાર મુખ્યત્વે સરસ જીવન દર્શન કરાવે છે. જીવનના સત્યને કલ્પના પ્રણિત બનાવી રજુ કરે છે. આ રીતે નવલકથાના વિવેચને જે ‘અનુભવોની સરચાઈ’નો આગ્રહ રાખ્યો છે. તે શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલની નવલકથામાં નખશિખ જોવા મળે છે.

પચાસના દશકમાં પ્રથમવાર પ્રકાશિત થયેલ સબળ વાર્તાત્વ ધરાવનાર આ રસપ્રદ નવલકથા ‘નવા કલેવર ધરો હંસલા’ સાહિત્ય અને કલાની દુનિયામાં સંઘર્ષ કરી આગળ વધવા, વિકાસ કરવા મથતા માનવીઓની વાત છે. આ બધા જ માનવીઓ, સ્ત્રી, પુરુષ પાત્રો, પોતાના ભક્તિગત ગુણ-અવગુણ સાથે વાસ્તવિક સ્વરૂપે સાંગોપાંગ રજુ થયા છે, એ આ નવલકથાનું અગત્યનું પાસુ કહી શકાય. સબળ વાર્તાત્વ, સુરેખ પાત્ર નિરૂપણ, અદ્ભૂત પ્રસંગ નિરૂપણ, તર્કબંધ ઘટનાક્રમ તથા વીગત પ્રચુર વર્ણન શૈલી આ નવલકથાને અત્યંત આસ્વાદ્ય બનાવે છે.

માનવ જીવનના પ્રાણ તત્વ પ્રેમ અને પ્રણય ભાવનું વિશિષ્ટ કલામય નિરૂપણ વાચકના મનોભાવને સ્પર્શી જાય છે. તો પ્રણય ભાવની સાથે જોડાયેલ કારુણ્ય, વિવશતા અને માનવ મનના સંકુલ સંવેદનો વાચકને ‘આ તો મારી પોતાની જ, મેં જોયેલી, અનુભવેલી જ વાત છે’ એવી પ્રતીતિ કરાવે છે. નવલકથામાં

ગૂંથાયેલ વાર્તા, કથા પ્રવાહમાં વણી લવાયેલ નાટક લેખકની – લેખન-કુશળતા પુરવાર કરે છે. વાર્તા પ્રવાહમાં વહી આવતા ગીત, કાવ્ય, ગજલ, ઉક્તિઓ એક નવલકથાકાર તરીકે શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલની આગવી સૂઝ દર્શાવે છે. સમગ્ર કથા દરમિયાન દેશ-પરદેશનાં સ્થળો સાહિત્યકાર અને અન્ય વિગતોનો

ઉલ્લેખ લેખકના બહોળા વાંચન, જ્ઞાન અને પ્રવાસ શોખનું દર્શન કરાવે છે. રંગમંચ પર ભજવી શકાય અને મલ્ટી સ્ટેટર ફિલ્મ બનાવી શકાય તેવી આ નવલકથાનો આસ્વાદ કરીએ.

વાર્તા શરૂ થાય છે. સર્જક - લેખક પીયૂષની યુવાવસ્થાથી અને ફ્લેશબેક ટેકનિકથી નવલકથાકાર પીયૂષનું ગરીબાઈ અને સંઘર્ષમાં વીતેલું બાળપણ, ગુણ પારખુ શિક્ષકની મદદથી અમદાવાદમાં સંઘર્ષ પૂર્ણ વિદ્યાર્થી કાળ અને કિશોરાવસ્થામાં જ થયેલ લગ્નનાં પ્રસંગો વાચકને બતાવે છે. બનાવો ખૂબ ઝડપથી બને છે. સર્જક પીયૂષ એક બાળકીના પિતા બને છે. મુંબઈની ફિલ્મ કંપનીનો પત્ર, આ પત્ર એક સબળ પાત્રનું કામ કરીને આખાય વાર્તા પ્રવાહને એક જુદી જ દિશા આપે છે. બીજા પ્રકરણમાં ચારુલતાનું પાત્ર રજુ થાય છે. આ નવલકથાની ખૂબી એ છે કે વાચકને પ્રત્યેક નવા પાત્રની પહેચાન થાય છે. પરણ્યા વિના જ સહજીવન જીવતા નર્મદા-બાબુરાવની દીકરી ચારુલતા મુંબઈ આવે છે. સર્જક પીયૂષની નવલકથા પરથી 'ધરતીની પ્રીત' નામની ફિલ્મ ઉતારનાર ધીરુભાઈ નાયક સાથે કામ કરે છે. પીયૂષનાં સંપર્કમાં આવે છે. નવલકથાના પાંચમાં પ્રકરણમાં એક સરસ નાટક 'રંગીલી રાણી' પ્રતિકાત્મક સ્થાન પામ્યું છે. આ નાટકના આલેખન દ્વારા નવલકથાકાર શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલ પ્રણયનિ કરુણતા અને આપણાં સમાજમાં લેખક-સર્જકની સામાજિક, આર્થિક અને લાગણીનાં સ્તરે થતી દુર્દશા બતાવવામાં સફળ થયા છે. છઠ્ઠા અને સાતમાં પ્રકરણમાં હીરા જડેલી સુવર્ણનો હાર પ્રવેશ છે. આ કાલ્પનિક પાત્ર સુવર્ણનો હાર સમગ્ર વાર્તા દરમિયાન પોતાની હાજરીનું મહત્વ દર્શાવ્યા કરે છે. અને કથાનકની ગતિને મદદ કરે છે.

ચારુલતા ફ્રેન્સની એક ગુટીએરની ચાલમાં ફસાય છે. ફ્રાન્સ પહોંચ્યા બાદ ગુટીએરના વર્તન વ્યહારથી મનોચાતનાં અનુભવે છે. પોતે છેતરાઈ ગઈ હોય તેવો ભાવ અનુભવે છે. બીમાર થાય છે. બીજી સ્ત્રી સેલીની મદદથી ભારત પાછી ફરે છે. ઘટનાક્રમની ગૂંથણી મુજબ નાયક પીયૂષને હોસ્પિટલમાં મળે છે. તે પહેલા કિર્તિ-જયેન્દ્રની સગાઈ, કિર્તિનું પીયૂષ પટેલની મદદમાં રહેવું, પત્રકારોની મદદથી પીયૂષની માંદગી અને કફોડી હાલત વિશે અખબારોમાં પ્રસિદ્ધિ મેળવે છે. વગેરે બનાવોની રજૂઆત લેખકે ખૂબીપૂર્વક કરી છે.

વાર્તાના અંતે ગુટીએરે સ્લો-પોઈઝન લીધું હોવાથી મૃત્યુનાં મુખમાં ધકેલાઈ ગયેલી ચારુલતાના, સેલીને પત્ર લખીને ચેતવી દઈને ગેટિએર સાથે લગ્ન કરતાં અટકાવે છે. અને મૃત્યુ પામે છે. વાતાવરણમાં પેલા પ્રચલિત ભજનની પંક્તિ 'નવા કલેવર ધરો હંસલો' ગુંજી ઊઠે છે. સાચે જ આત્માની પરમપદ પામવાની ગતિમાં જીવ હંસલો નિરંતર નવા કલેવર ધરતો જ રહે છે.

આ નવલકથા વાચતા સમગ્ર પાત્રસૃષ્ટિ સાથે એકરૂપ થઈ, પાત્રના ભાવ જગતને અનુભવતાનો મોકો મળે છે. રસપ્રધાન વાર્તાત્વને અદભૂત પ્રસંગોમાં ગુથીને એક નવા જ પ્રદેશમાં વાંચકને પહોંચાડવાનો પુરુષાર્થ લેખક ડાહ્યાભાઈ પટેલે કર્યો છે.

સંદર્ભ સૂચિ

(૧) 'નવા કલેવર ધરો હંસલા' લેખક :- ડાહ્યાભાઈ પટેલ (૨) ડાયસ્પોરા સાહસવાન બળવંત નાયક :- ડો. બળવંત જાની (૩) ડાહ્યાભાઈ પટેલની ડાયસ્પોરા વાર્તાઓ :- ડો. બળવંત જાની

“हरपालसिंह ‘अरुष’ की ‘भद्रा’ कहानी में व्यक्त दलित चेतना..”

दिपमाला एम. चंदे

एम.ए., एम.फिल.

प्रस्तावना :-

हरपालसिंह 'अरुष' जी का जन्म, एक किशान परिवार में दिनांक 10 जुलाई 1947 को गाम लूम्ब जनपद बागपद में हुआ था। आपके पिताजी का नाम था श्री नौबत सिंह और माताजी का नाम श्रीमती परसनदी देवी था, जो लूम्ब अपने गाँव में खेती-किशानी का काम किया करते थे। आपकी शिक्षा, प्राथमिक स्तर तक गाँव के प्राथमिक विध्यालय में हुई तथा हाईस्कूल तक अपने गाँव के ही जनता इंटरकॉलेज में हुई। 11वीं कक्षा में, विज्ञान शिक्षा गाँव में सुविधा इंटरकॉलेज में न होने के कारण आठ मील दूर छपरौली नामक कस्बे में प्रवेश लिया। वहाँ से इंटरमीडिएट उत्तीर्ण करने के पश्चात विज्ञान की उच्च शिक्षा पाने के लिए आगरा विश्वविध्यालय से प्राप्त की। बाद में मैनेजमेंट द्वारा संचालित विभिन्न इंटरकॉलेजों में अध्यापन के साथ- साथ 1976 में बेसिक शिक्षा में विध्यालय निरीक्षक के पद पर नियुक्त हुए। इसी दौरान व्यक्तिगत रूप से एम.ए. की परीक्षा मेरठ विश्वविध्यालय से उत्तीर्ण की। हरपालसिंह 'अरुष' दलित साहित्यकार है। उनकी कहानियाँ दलितों के जीवन से जुड़ी हैं। दलित लोगों की दयनीय स्थिति एवं पीड़ा के साथ-साथ उनमें रहे आक्रोश का भाव भी 'अरुष' जी की कहानियों में स्पष्ट दिखाई देता है। 'अरुष' जी के कहानीसंग्रह 'धन्नो की चाची', 'काले नंगे पाँव', 'जिन्दगी और रंग', 'कठघरे में औरत', 'सफेद गुलाब तथा अन्य कहानियाँ' हैं। इन कहानियों के माध्यम से 'अरुष' क्रांति लाना चाहते हैं। दलित को दलित नहीं रहने देना चाहते। बल्कि ऊपर उठाना चाहते हैं। "दलित विमर्श को नए परिप्रेक्ष्य में देखने एवं परखने की कोशिश ने 'अरुष' को समकालीनता से जोड़ा है।"¹

कथासार :-

'धन्नो की चाची' इस कहानीसंग्रह की अंतिम कहानी एवं इसी कहानी के आधार पर कहानी का नामकरण किया गया है। इस कहानी में चाची और उसका गर्वीला चरित्र पूरी कहानी पर छाया रहा है। "धन्नो की चाची" कहानियों में स्त्री विमर्श भी है एवं मध्यमवर्ग की दुर्बलताओं का चित्रण भी। लेखक का द्रष्टिकोण मानवतावादी है। उसकी अशिक्षित और ग्रामीण स्त्रियों में भी जो उर्जा है संकल्प है और जिजीविषा है, वह आज के युग में नारी आंदोलन चलनेवाली पाश्चात्य जगत की नारियों में भी नहीं द्रष्टिगोचर होता। 'धन्नो की चाची', भद्रा और सती इसके उदाहरण हैं।"² इस कहानी में नरियों तथा गरीब, मजदूरों, दलितों की हो रही शोषणनीति तथा असहायता का वर्णन किया गया है।

"सारे पंचो को जानू हूँ। किस किस की बुआ और बहन गौने से पहले तीन-तीन गर्भ गिरवाकर आई थीं, गौने की सुहागरात मनाने।", "वह एक....शरनी की तरह निडर है, भेड़ियों से भरे इस सभ्य संसार में हर उस बात का विरोध करती रही हैं, जो जुड़ती रही है। वह एक-दो से नहीं पुरे समाज से टकराने की

हिम्मत रखती है। क्या यह बल, पुरुष के दंभ भरे देह जनित बल से क्षीण है ? निश्चित रूप से नहीं। यह सत ही तो स्त्री के लिए कवच है।”^३ विधवा होकर भी पुरे जीवन में समाज की व्यवस्था को अकेले खींचकर लाई है, धन्नो की चाची को इस बात का गर्व है। किसी की भी हिम्मत नहीं हुई थी इस नारी का कोई भी किसी भी प्रकार का स्पर्श भी कर शके। जीवनभर वह किसी भी परिस्थिति में सगर्व, सम्मानित के साथ-साथ चलती रही। इस कहानी में दलित नारियों की विवशता, शोषण, अत्याचार, जातिवाद आदि का वर्णन सुरुचि रूप से किया गया है।

कहानी में व्यक्त दलित चेतना :-

भारत को चित्रित करने के लिए कितने भी चित्र बनाएँ या कितनी भी परिस्थितियों को मिलाकर जब छवि उसी वह उभार सकती है जब तक भारत देश के असल किशन वर्ग का चित्रण किया न जाएँ।

हरपालसिंह ‘अरुष’ बहुआयामी, दिर्घ द्रष्टा व्यक्तित्व के लेखक रहे हैं। आपकी कहानियों में नारी विमर्श, दलित विमर्श मुख्यतः विषय रहे हैं। दलित विमर्श के आलोचनात्मक लेखक कहे जाते हैं। ‘अरुष’ जी की साफ-साफ लिखने और बोलनेवालों में से एक रहे हैं। दलित साहित्य में यथार्थवादी तथा यथा स्थितिवाद का प्रखर विरोध करनेवाली चेतना का विरोध हो रहा है । यह सहज स्वीकार्य है; यथा स्थितिवाद, विकास, प्रगति को स्वीकार कर नहीं सकते।

“समतावादी समाज की स्थापना करनी है तो – सामाजिक, सांस्कृतिक और ऐतिहासिक चेतना के पूर्व से चले आ रहे वर्ण वादी आग्रहों को तोड़ना ही होगा। इसके लिए अपने ग्रंथ ‘दलित साहित्य की भूमिका’ में ‘अरुष’ जी इस कार्य को अंजाम तक पहुँचाने के लिए सूत्र देते हैं, ‘परिवर्तनकामी होना इस साहित्य की सौन्दर्य साधना का तत्व स्वीकार करना ही पड़ेगा। इस परिवर्तन का भी चिंतन के मूल में सबसे बड़ा कारक अनास्था है, क्योंकि अनास्था नकार का बुनियादी तत्व हैं और नकार यथा स्थिति से विद्रोह है।”^४

हरपालसिंह ‘अरुष’ की कहानियों में मिथक से ज्यादा यथार्थवादी विचारधारा का प्रयोग हुआ है। इनकी कहानियों में एक कहानी देखें –“पैर जम गए” आज के परिवेश में जातिवादी व्यवस्था पर करारा प्रहार करती है। धर्मेन्द्र और किशोरी के माध्यम से जातिवादी व्यवस्था को खंडित किया गया है। कहानी एक नवीन विषयवस्तु तथा प्रस्तुति लेकर आती है। नपुंसकता के आरोप का दंश जेल रहे एक व्यवसायी का अपनी अवैध पुत्री से सामना होने पर, द्रढ़ता पूर्वक उसे अपनी बेटी स्वीकार अपने सम्मान को पुनः पाने का सफल प्रयास है।”^५

उपसंहार :-

हरपालसिंह ‘अरुष’ की अधिकतर कहानियों में दलित चेतना दिखाई देती है। ‘अरुष’ जी ने नारी को किसी की दासी या डरकर रहनेवाली बताकर, सभी के सामने अडकर उसका विरोध करने वाली भी बताया है। आपकी कहानियों में जातिवाद- दलित विमर्श की सविशेष विचारणा तथा समाज में नये बदलाव लाने वाली विचारधाराएँ रही हैं।

संदर्भ सूचि :-

१. हरपालसिंह 'अरुष' का साहित्यिक अवदान, सं.-डॉ. कृष्ण चन्द्र गुप्त, 'अरुष' अभिनन्दन समिति मुज्जफरनगर, मुख पृष्ठ से
२. हरपालसिंह 'अरुष' का साहित्यिक अवदान, सं.-डॉ. कृष्ण चन्द्र गुप्त, 'अरुष' अभिनन्दन समिति मुज्जफरनगर, पृ.-१९५
३. हरपालसिंह 'अरुष' की कहानियों में नारी चेतना, दिपमाला एम. चंदे, अप्रकाशित लघु शोध प्रबंध, पृ.-१९
४. हरपालसिंह 'अरुष' का साहित्यिक अवदान, सं.-डॉ. कृष्ण चन्द्र गुप्त, 'अरुष' अभिनन्दन समिति मुज्जफरनगर, पृ.- २६४-२६५
५. हरपालसिंह 'अरुष' की कहानियों में नारी चेतना, दिपमाला एम. चंदे, अप्रकाशित लघु शोध प्रबंध, पृ.-१४

Effective use of Teaching aids in Teaching Learning Process

Mrs. Shweta Sachin Varade
Ashoka College of Education, Nasik
varadeshweta4@gmail.com

Abstract:

Education is the process of facilitating learning, or the acquisition of knowledge, skills, values, beliefs, and habits. Education can be thought of as the transmission of the values and accumulated knowledge of a society. The traditional teaching aids involve the usage of blackboards, posters, globes, charts, textbooks, etc.

However, as technology grows, teaching aids have also improved a lot, and today's teaching aids are classified into audio aids, visual aids, mechanical teaching aids, audio-visual aids etc.

Keywords:

Teaching aid, technology, society, audio-visual aids

Introduction:

In education, **teaching** is the concerted sharing of knowledge and experience, which is usually organized within a discipline and, more generally, the provision of stimulus to the psychological and intellectual growth of a person by another person or artefact.

Modern concept: Teaching is **to cause the pupil to learn and acquire the desired knowledge, skills and also desirable ways of living in the society**. It is a process in which learner, teacher, curriculum and other variables are organized in a systematic and psychological way to attain some pre-determined goals.

B.O. Smith defined teaching as "Teaching is a system of actions intended to induce learning". According to Gage (1963), "Teaching is a form interpersonal influence aimed at changing the behaviour potential another person".

Teaching aid is Material used by a teacher to supplement classroom instruction or to stimulate the interest of students.

Need of Teaching aids

Teaching aids are important because they create a visual and interactive experience for the students. As the students become more engaged, they are more likely to understand the topic being taught. Teaching aids assist students in learning. These aids consist of video, audio and hands-on tools to help involve the students and enhance the learning experience. Teaching aids are an integral component in any classroom.

The many benefits of teaching aids include helping learners improve reading comprehension skills, illustrating or reinforcing a skill or concept, differentiating instruction and relieving anxiety or boredom by presenting information in a new and exciting way.

Teachers begin using visual, audio and hands-on aids as early as preschool. Teaching aids can be as basic as a blackboard or whiteboard. Audio and visual equipment, such

as DVD players and video projectors, are commonly used as tools for learning with a very effective output.

Objective

- *To discuss importance of teaching aid in teaching learning process.*

Teaching aid

A *teaching aid* is anything used by a teacher to help teach a lesson or make it more interesting to students. *Teaching aids* can come in almost any form. Some of the most common are **pictures, videos, charts, flashcards, and objects, like three-dimensional models or educational toys.**

The term *teaching aid* is used to identify such materials as being a supplement to basic teaching. *Teaching aids* are intended to engage students in the topic being taught.

Teachers use teaching aids **to make students understand the concepts and improve their learning.** Teaching aids are blackboards, models, pictures, digital boards, etc.

Teaching aids help to support the lesson and assist the students in learning with the help of examples

As students are reading less and less on their own, teachers are finding reading comprehension skills very low among today's students. Teaching aids are helping teachers to close the gap and hone the reading comprehension skills of their students.

Teaching aids prove to be a formidable supplement for teachers when the reinforcement of a skill or concept is necessary. Not only do they allow students more time to practice, but they also present the information in a way which offers students a different way to engage with the material.

Teaching aids prove to be a formidable supplement for teachers when the reinforcement of a skill or concept is necessary.

Types of Teaching Aids

1. Visual Aids
2. Audio Aids
3. Audio-Visual Aids

Visual Aids

Teaching aids which include learning through visual representation is called visual aids. Visual aids are the kind of material that we can see with our eyes.

It is the most important teaching aid that teachers always use in their teaching-learning process everyday like **book, blackboard, chalk, duster, indicator, picture, map, graphs, charts, posters, bulletin boards, museums, projectors and also important visual aids.**

Audio Aids

This teaching aid targets to enhance the listening and communication skills of the students. There are some students in every classroom who are auditory learners; such students can get benefit with audio aids. Audio aids are included in audio content such as **gramophone,**

radio, telephone, teleconferencing, and tape recorders in which students develop their mental powers and hearing powers by listening to contents.

Audio-Visual Aids

Technology has developed and enhanced the experience of students with the addition of Audio-Visual educational aids.

Audio-Visual Aids are films, television, and computer.

Characteristics of Good Teaching Aids

1. Teaching aids are large enough to be seen by the students for whom they are used.
2. Teaching aids are meaningful and they always stand to serve a useful purpose.
3. Teaching aids are accurate and realistic.
4. Teaching aids are according to the mental level of the learners.
5. Teaching aids helps in realization of stipulated learning objects.
6. Teaching aids are really very useful and can be used in many lessons and at different class levels.
7. Teaching aids are useful for supplementing the teaching process but they cannot replace the teacher.

Conclusion

Today's education system is students' centric process. Overall development of student needs academic as well as various other backgrounds. So to satisfy these needs, teachers must have well equipped with **content mastery** and **support system for easy understanding of content** as well. This support system is in the form of teaching aid.

Teaching with the help of educational aid for all learner groups is more effective than traditional lecture method.

References:

<https://www.dictionary.com>

<https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwjvvdDqnLD8AhUMTGwGHfG9CTUQFnoECCcQAQ&url=https%3A%2F%2Fwww.indiastudychannel.com%2Fresources%2F120369-Teaching-Aids-Their-Characteristics-Advantages-And-How-And-Where-To-Use-Teaching-Aids.aspx&usq=AOvVaw1NWw5UkkI1Po1mO-2voUM>

<https://www.google.com/url?sa=i&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=0CAQQw7AJahcKEwig8-utn7D8AhUAAAAAHQAAAAAQAg&url=https%3A%2F%2Fwww.linkedin.com%2Fpulse%2Fteaching-aids-resources-best-learning-ms-jemi-sudhakar&psig=AOvVaw14n3NeEdqePygmN5iyPtHO&ust=1673001080980364>

<https://www.google.com/url?sa=i&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=0CAMQw7AJahcKEwig8-utn7D8AhUAAAAAHQAAAAQBA&url=https%3A%2F%2Fclassplusapp.com%2Fgrowth%2F>

2Ftypes-of-teaching-aids-and-their-
importance%2F&psig=AOvVaw14n3NeEdqePygmN5iyPtHO&ust=1673001080980364
https://www.google.com/url?sa=i&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved
=0CAMQw7AJahcKEwig8-
utn7D8AhUAAAAAHQAAAAAQDA&url=https%3A%2F%2Fwww.indiastudychannel.com%
2Fresources%2F120369-Teaching-Aids-Their-Characteristics-Advantages-And-How-And-
Where-To-Use-Teaching-
Aids.aspx&psig=AOvVaw14n3NeEdqePygmN5iyPtHO&ust=1673001080980364
https://internationalteacherstraining.com/blog/need-of-teaching-aids/

માનવવિકાસની પ્રક્રિયાના પ્રથમ સોપાન તરીકે પુરાપાષાણયુગ

ડૉ. પ્રીતેશ એસ. રાઠોડ

અધ્યક્ષ, ઇતિહાસ વિભાગ,

શ્રી સી. એચ. ભીલ સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ, નસવાડી

યુરોપ, એશિયા તથા આફ્રિકાના લગભગ તમામ ભાગોમાંથી પ્રાચીન માનવ દ્વારા નિર્મિત પથ્થરનાં ઓજારો મોટી સંખ્યામાં પ્રાપ્ત થયાં છે. આ ઓજારોની પરીક્ષા કરીને તથા અનુમાનને આધારે વિદ્વાનોએ તે સમયના મનુષ્યની જીવનશૈલીના સંબંધમાં મહત્વપૂર્ણ જાણકારી પ્રાપ્ત કરી છે. પ્રારંભમાં મનુષ્યની પ્રગતિ ખૂબ જ ધીમી હતી તથા તેના ઓજારો તથા જીવનશૈલીમાં પરિવર્તન પણ ખૂબ જ ધીમે ધીમે થયું. આ યુગની તમામ સામગ્રી મુખ્યત્વે પાષાણનિર્મિત છે. આ તથ્યને સૂચિત કરવા માટે આ કાળને ‘પાષાણકાળ’ની સંજ્ઞા આપવામાં આવી.

પ્રારંભમાં પુરાતત્ત્વવેતાઓનું મુખ્ય લક્ષ્ય વિવિધ સ્થળોએથી પ્રાપ્ત પ્રાચીન કલાકૃતિઓ તથા ઉપકરણોનો સંગ્રહ-માત્ર હતું. માનવવિકાસની પ્રક્રિયાની સાથે સાથે તેના ઉપકરણો પણ બદલાતા ગયા. આ ઉપકરણોને આધાર બનાવીને માનવ-સભ્યતાના ઇતિહાસને ક્રમશઃ પાષાણયુગ (STONE AGE), તામ્રયુગ (COPPER AGE), કાંસ્યયુગ (BRONZE AGE) તથા લોહયુગ (IRON AGE) માં વિભક્ત કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ આ વિભાજન યોગ્ય ન હતું. આથી સમયાંતરે મનુષ્યના ક્રમિક વિકાસને આધારે માનવ-સભ્યતાને મુખ્યત્વે બે ભાગમાં વિભક્ત કરવામાં આવી – પાષાણયુગ તથા ધાતુયુગ. પાષાણયુગને ત્રણ ભાગોમાં વિભક્ત કરવામાં આવ્યો છે.

૧. પુરાપાષાણયુગ (PALEOLITHIC AGE) - ઇ.સ.પૂર્વે ૨,૫૦,૦૦૦થી ઇ.સ.પૂર્વે ૮,૦૦૦.

૨. મધ્યપાષાણયુગ :- (MESOLITHIC AGE) – ઇ.સ.પૂર્વે ૮,૦૦૦થી ઇ.સ.પૂર્વે ૪,૦૦૦.

૩. નવપાષાણયુગ :- (NEOLITHIC AGE) - ઇ.સ.પૂર્વે ૪,૦૦૦થી ઇ.સ.પૂર્વે ૨,૫૦૦.

પુરાપાષાણયુગ (PALAEOLITHIC AGE) :

માનવની કહાની આજથી લગભગ ૩૯ લાખ વર્ષ પૂર્વેથી શરૂ થાય છે. આ સમય આસપાસ આડ પર રહેનારા વાનરોમાંથી આદિમાનવ વિકસિત થયો. તે ધરતી પર પોતાના બંને પગ પર ઊભો રહીને ચાલતાં શીખવા લાગ્યો. ખૂબ જ ધીરે ધીરે તેનું મગજ આકારમાં વધ્યું તથા તેનો ગુણાત્મક વિકાસ પણ થયો. તેમ છતાં ત્રીસ-ચાલીસ હજાર વર્ષ પહેલાં જ ‘હોમોસેપિયંસ’ કે ‘શાની

માનવ' આ ધરતી પર પ્રગટ થઈ શક્યો. આજના તમામ મનુષ્યો આ હોમોસેપિયંસ' જાતિના જ છે. પોતાના વિકાસકાળમાં મનુષ્ય પોતાના સાથી માનવોની સાથે મળીને રહેવાનું તથા પ્રકૃતિમાંથી મળતા ફળો તથા શિકારની શોધમાં સાથે જવાનું શીખ્યો. તેને પથ્થરનાં ઓજારો બનાવવાનું, કપડાના રૂપે જાનવરોની ખાલનો ઉપયોગ કરવાનું તથા રહેવા માટે ઘર બનાવવાનું શીખતાં લાખો વર્ષ લાગી ગયા. તે અગ્નિ પેટાવવાનું પણ શીખ્યો. એનાથી પણ મહત્ત્વની બાબત એ ઘટી કે તેણે બોલવાનું શીખી લીધું પરંતુ તેમ છતાં તે શિકાર તથા માછીમારી કરી ભોજન સંગ્રહ કરીને જીવતો હતો. આદિમાનવના વિકાસના આ કાળને પુરાપાષાણયુગ કહે છે.

ભારતમાં પુરાતત્ત્વીય અધ્યયનનો ઇતિહાસ એટલો જ પુરાણો છે કે જેટલો યુરોપીય દેશોમાં, ભારતમાં પાષાણકાલીન સભ્યતાનું અનુસંધાન સૌપ્રથમ ઇ.સ.૧૮૬૩માં થયું. ભારતીય પુરાતત્ત્વ સર્વેક્ષણ વિભાગના વિદ્વાન રોબર્ટ બ્રુસફ્રે મદ્રાસની પાસે આવેલા 'પલ્લવરમ્' નામના સ્થળેથી પુરાપાષાણયુગનું એક પાષાણ ઉપકરણ પ્રાપ્ત કર્યું. વિલિયમ કિંગ, બ્રાઉન કાકબર્ન, સી.એલ.કાર્લાઇસ વગેરે વિદ્વાનોએ પણ પોતાની શોધોને પરિણામે વિવિધ ક્ષેત્રોમાંથી પુરાપાષાણયુગના અવશેષો પ્રાપ્ત કર્યા છે. સૌથી મહત્ત્વનું અનુસંધાન ઇ.સ.૧૯૩૫માં ડી.ટેરા તથા પીટરસન દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું. આ બંને વિદ્વાનોના નિર્દેશનમાં ચેલ કેમ્બ્રિજ અભિયાન દળે શિવાલિકની ટેકરીઓની તળેટીમાં વસેલા પોતવારના પઠારના ભાગનું વ્યાપક સર્વેક્ષણ કર્યું હતું. આ રીતે પાષાણકાલીન સભ્યતાના વિષયમાં જાણકારી વધતી ગઈ. કેટલાક વિદ્વાનોનું માનવું છે કે આ સભ્યતાનો ઉદ્ભવ તથા વિકાસ 'પ્રતિનૂવનકાળ' (PLEISTOCENE AGE) માં થયો હતો. આ કાળની અવિધ આજથી લગભગ પાંચ લાખ વર્ષ પુરાણી માનવામાં આવે છે. પુરાપાષાણયુગને ક્રમશઃ આ રીતે વિભક્ત કરવામાં આવ્યો છે -

નિમ્ન-પુરાપાષાણયુગ :- (ઇ.સ.પૂર્વે ૨,૫૦,૦૦૦થી ઇ.સ.પૂર્વે ૧,૦૦,૦૦૦).

મધ્ય-પુરાપાષાણયુગ :- (ઇ.સ.પૂર્વે ૧,૦૦,૦૦૦થી ઇ.સ.પૂર્વે ૪૦,૦૦૦).

ઉચ્ચ-પુરાપાષાણયુગ :- (ઇ.સ.પૂર્વે ૪૦,૦૦૦ થી ઇ.સ.પૂર્વે (૧૦૦૦૦)).

પુરા-પાષાણકાલીન માનવ બર્બરક-જીવન વ્યતીત કરતો હતો. તેનું જીવન પશુઓથી વધુ ભિન્ન ન હતું. પશુઓની જેમ તેને પણ જીવન માટે સંઘર્ષ કરવો પડતો હતો. તે પૂર્ણતઃ પ્રકૃતિજીવી હતો. તે કૃષિકામથી અપરિચિત હતો. આથી સહજરૂપે પ્રાપ્ત થતાં ફળો, કંદમૂળ, શિકારમાં

મારવામાં આવેલાં પશુઓ તથા નદીકિનારેથી પકડેલી માછલીઓથી જ પોતાની ઉદરપૂર્તિ કરતો હતો. અનેક સ્થળોએ મનુષ્યની પાષાણ-સામગ્રી તથા પશુઓનાં હાડપિંજરો એક સાથે મળી આવ્યા છે. તેનાથી માલૂમ પડે છે કે પૂર્વ-પાષાણકાલીન મનુષ્ય અનેક પશુઓથી પરિચિત હતો; જો કે હજુ સુધી તે પશુપાલન શીખ્યો ન હતો. આ યુગનો માનવ ‘ખોરાક એકત્રિત કરનાર હતો’, નહિ કે ખોરાક ઉત્પન્ન કરનાર’. ખેતી તથા પશુપાલનના અભાવમાં મનુષ્યની ખાદ્યસામગ્રી સીમિત થઈ ગઈ હતી. જો કે તે સમયે વસ્તી ઘણી ઓછી હતી. આથી પ્રકૃતિજન્ય ફળ-ફૂલ, કંદમૂળ તથા શિકારથી પ્રાપ્ત માંસ-માછલી તેના જીવનનિર્વાહના પર્યાય રહ્યાં હશે. મોટાભાગના વિદ્વાનોના મતે ભારતમાં પૂર્વ-પાષાણકાળમાં મનુષ્ય અગ્નિ પેટાવવાનું પણ જાણતો ન હતો. આથી માંસ વગેરે કાયું જ ખાતો હશે.

તે યુગના મનુષ્યની સામે રહેઠાણની સમસ્યા સૌથી વિકટ હતી, તેની સામે આત્મરક્ષણનો પ્રશ્ન સર્વાધિક મહત્ત્વપૂર્ણ રહ્યો હશે. અતિશીત, અતિવૃષ્ટિ, પૂર તથા પવનનાં તોફાનોથી તે સદા ભયભીત રહેતો હતો. હિંસક પશુઓ પણ તેના માટે ભયનું કારણ હતાં. આથી આત્મરક્ષા માટે તેને સુરક્ષિત નિવાસસ્થાનની પણ આવશ્યકતા હતી. સૌપ્રથમ તેણે ઘટાદાર વૃક્ષોની ડાળીઓમાં સહારો લીધો હશે, પરંતુ તેને વધુ સુરક્ષિત ન સમજીને તેણે નદીકિનારે તથા પર્વતોના કંદરાઓમાં શરણ લીધી. ઉત્ખનનમાં મોટેભાગની પાષાણ-સામગ્રી એ જ સ્થાનોની નિકટથી પ્રાપ્ત થયેલ છે. પૂર્વ-પાષાણકાલીન મનુષ્ય વાસ્તુકલા તથા માટીનાં વાસણો બનાવવાની કલાથી અપરિચિત હતો. તેની સર્જનાત્મકતાનું દર્શન તેનાં હથિયારો તથા ઓજારોના રૂપમાં જ થયું છે.

આ યુગનો મનુષ્ય શિકારીસમૂહનો એક સભ્ય જ હતો. તેનું મુખ્ય કાર્ય શિકાર હતું. શિકાર કરવો તેના માટે અનેક રીતે લાભપ્રદ રહ્યો હશે. હિંસક પશુઓના શિકારથી તેની આસપાસના ક્ષેત્રમાં તેમની સંખ્યા ઓછી થવાથી માનવજીવન અધિક સુરક્ષિત થતું ગયું. મારવામાં આવેલાં પશુઓનાં માંસથી મનુષ્યને અતિરિક્ત ખાદ્ય પણ મળી ગયું. મૃત પશુઓનાં ચામડામાંથી વસ્ત્રો તથા અસ્થિઓમાંથી હથિયાર-ઓજાર બનવા લાગ્યાં. શિકારથી તેની શારીરિક શક્તિનો વિકાસ પણ થતો ગયો તથા શિકાર તેના મનોરંજનનું એક સાધન પણ બની ગયું. શિકાર માટે મનુષ્યને મારક સાધનોની પણ જરૂરીયાત પ્રતીત થઈ હશે. આથી સૌપ્રથમ તેણે વૃક્ષોની ડાળીઓ તથા મજબૂત લાકડીઓનો જ ઉપયોગ કર્યો હશે, પરંતુ તેની સહાયતાથી મોટાં તથા હિંસક પશુઓનો શિકાર

કરવામાં મુશ્કેલીનો અનુભવ થયો હશે; ત્યારે તેને સુદઢ તથા વધુ મજબૂત સાધનોની જરૂરીયાત પ્રતીત થઈ હશે. આ કમીને પૂરી કરવા માટે તેણે પાષાણ(પથ્થર)નો સહારો લીધો. શરૂઆતમાં તેણે અહીં-તહીં વિખેરાયેલા મોટા-મોટા પથ્થરોનો ઉપયોગ કર્યો તથા બાદમાં પથ્થરોના ટૂકડામાંથી બનાવેલાં હથિયારો તથા ઓજારોનો પ્રયોગ કર્યો હશે, હથિયારના રૂપમાં પથ્થરનો ઉપયોગ આદિમાનવના જીવનની એક ક્રાંતિકારી ઘટના છે. ઉપયોગમાં લેવાતા પાષાણ(પથ્થર)માં QUARTZITE, SANDSTONE, LATERITE, CHALCEDONY DU GNEISS A YOU હતા. આ પથ્થરોમાંથી તેણે જે ઓજારો બનાવ્યાં તેમાં HAND-AXE, CHOPPER, SCRAPER, CLEAVER, CORE, DISC, BLADE વગેરે મુખ્ય છે.

ઉત્તર ભારતમાં સોહનશૈલીનાં તથા દક્ષિણ ભારતમાં મદ્રાસશૈલીનાં ઓજારો રહ્યાં. પૂર્વ-પાષાણકાળના પ્રારંભમાં પાષાણનિર્મિત હથિયારો તથા ઓજારો બેડોળ હતાં, પરંતુ સમયાંતરે તેમાં સુડોળતા આવી ગઈ. આ હથિયારો તથા ઓજારોની સહાયતાથી પૂર્વ-પાષાણકાલીન મનુષ્ય તોડવું, કાપવું, છોલવું, ખોદવું, જોડવું વગેરે કાર્યો કરતો હતો. તેની સહાયતાથી જ તે પશુઓનો શિકાર કરતો, તેમનું માંસ કાપતો, તેમની ખાલમાંથી વસ્ત્ર તથા હાડકાંમાંથી ઓજાર બનાવતો હતો. જે લોકોને ચામડાનાં વસ્ત્રો ઉપલબ્ધ ન થતાં, તેઓ ઝાડની છાલ તથા પાંદડાંનો ઉપયોગ કરતા હતા. છાલને તેઓ કમરમાં લપેટતા તથા પાંદડાંની માળાઓ બનાવીને કમરમાં લટકાવતા હશે.

વિદ્વાનોનું અનુમાન છે કે પૂર્વ-પાષાણકાલીન મનુષ્યમાં કોઈ પણ પ્રકારની ધાર્મિક ભાવનાનો ઉદય થઈ શક્યો ન હતો. ઉત્ખનનમાં કોઈ પણ એવી સામગ્રી પ્રાપ્ત નથી થઈ કે જેનાથી તેમના દેવી-દેવતા અથવા ઉપાસના-વિધિનું અનુમાન કરી શકાય. તે યુગના લોકોમાં મૃતદેહને અગ્નિદાહ આપવાનો અથવા દફનાવવાનો રિવાજ ન હતો. ઉત્ખનનમાં મૃતકોની સમાધિઓ કે તેમના દાહ-અવશેષો પ્રાપ્ત થયા નથી. એવું અનુમાન છે કે તેઓ મૃત લોકોના મૃતદેહોને ખુલ્લા મેદાનમાં છોડી દેતા હતા, જ્યાં તેમને જંગલી જાનવર ખાઈ જતા અથવા સમયાંતરે સડીગળીને માટીમાં મળી જતા.

પૂર્વ-પાષાણકાલીન મનુષ્ય કોઈ ધાતુથી પરિચિત ન હતો તથા એ સમયે તે માટીનાં વાસણો બનાવવાનું પણ શીખ્યો ન હતો. તે ભટકતું જીવન જીવતો હતો. જે ક્ષેત્રમાં ખાદ્ય-સામગ્રીનો અભાવ ઉત્પન્ન થઈ જતો તે સ્થળ છોડીને અન્ય ક્ષેત્ર તરફ સ્થળાંતર કરતો હતો.

આગળ દર્શાવ્યું તે પ્રમાણે આદિમાનવનું જીવન પશુ-સમાન હતું. આથી તેનામાં સામાજિક સંબંધોની ભાવના ઉત્પન્ન થઈ શકી ન હતી. જો કે જીવનસંઘર્ષ એટલો મુશ્કેલ અને નિર્મમ હતો કે એક-બે-ચાર લોકોનું અલગ રહેવું અસંભવ હતું. આથી તે લોકો સમૂહ બનાવીને રહેતા હશે. એ પણ શક્ય છે કે આ ટોળીઓમાં આદિમ ઢંગનું કોઈ સંગઠન રહ્યું હશે. દરેક ટોળીનો મુખી હશે; જે શિકાર વગેરે સમયે તેમનું નેતૃત્વ કરતો હશે, પરંતુ આ બધી વાતો માત્ર અનુમાન પર આધારિત છે.

ડો.વી.ડી.મહાજન અહીંની જાતિ વિશે નોંધે છે કે, IT HAS BEEN SUGGESTED THAT THE PALAEOLITHIC MAN BELONGED TO THE NEGRITO RACE LIKE THE MODERN PEOPLE OF THE ANDAMAN ISLANDS. THEY HAD SHORT STATURE, DARK SKIN, WOOLLY HAIRS AND FLAT NOSES.”

આ યુગનો માનવ કેટલો પણ બર્બર કેમ ન હોય, પરંતુ એ માનવું પડશે કે તે સભ્યતાના માર્ગ પર એક કદમ આગળ વધી ચૂક્યો હતો. હિંસક પશુઓનો શિકાર એક વ્યક્તિ દ્વારા નહીં પરંતુ અનેક વ્યક્તિઓના સામૂહિક પ્રયત્ન દ્વારા થતો હતો. તેમના આ સામૂહિક કાર્યે તેમના મસ્તિષ્કમાં સંગઠન તથા સહયોગની ભાવનાને જન્મ આપ્યો હશે. ડો.વિમલચંદ્ર પાંડેય લખે છે કે, “તેમના ખાદ્યઅખાદ્ય કંદમૂળ, ફળોના અભિજ્ઞાનમાં જ આધુનિક વનસ્પતિ-વિજ્ઞાનનાં બીજ વિદ્યમાન હતા. તત્કાલીન મનુષ્ય શિકાર માટે પશુ-સ્વભાવનું અધ્યયન કર્યું હશે તથા તુ :મતાપૂર્વક તેમની હત્યા કરવા માટે યોગ્ય કાળ તથા ઋતુઓનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હશે. આ પ્રારંભિક જ્ઞાનમાંથી સમયાંતરે પશુ-વિજ્ઞાન, વાતાવરણવિજ્ઞાન તથા જ્યોતિષ-વિજ્ઞાનની નિસ્કૃતિ થઈ.”

સંદર્ભ ગ્રંથો :

1. MOOKERJEE, R.K.: "ANCIENT INDIA",
2. BURKITT, M.C. : "THE OLD STONE AGE",
3. MAHAJAN, V.D.: "ANCIENT INDIA".

‘સાત સપનાંની સફર’ – એક પ્રયોગસીલ નાટક

ડૉ. સંજય ન. પંડ્યા

આર્ટ્સ કોલેજ, શામળાજી

સંસ્કૃત વિભાગ

स कविस्तस्य काव्येन,मर्त्या अपि सुधान्धसः ।

रसोर्मिधूर्णिता नाय्ये, यस्य नृत्यति भारती ॥

(ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર ૧.૫)

અર્થાત્ જે કવિની રસરૂપી મોજાથી હાલતી વાણી નાટકમાં નૃત્ય કરે છે. તે કવિ છે, તેના કાવ્યથી મનુષ્યો પણ અમૃતનું ભોજન કરનાર બને છે.

તાજેતરમાં ગુજરાતની રંગભૂમિ ઉપર, ગુજરાતી લેખક ડૉ. કનૈયાલાલ ભટ્ટ દ્વારા નિર્મિત અને દિગ્દર્શન પામેલ નાટક ‘સાત સપનાંની સફર’ જોવાનો મોકો મળ્યો. પ્રથમ તો આરૂઢ પ્રકારના શીર્ષકની લક્ષણ અને નાટ્ય વિકાસ સાથે તેની વ્યંજનાનો પરીધ લંબાતો ગયો. એટલે કે નાટ્ય સમાપ્તિ સાથે સ્વકીય સપનાંઓની પણ પરિણતી થઈ.

આ નાટકનું કથાવસ્તુ પ્રથમ દ્રષ્ટિએ સામાન્ય લાગે પરંતુ ઊંડાણપૂર્વક જોઈએ તો કોઈને કોઈ વિદ્યામાં ‘સમર્પણ ભાવે’ પડેલા ઉપાસકને કંઈ ને કંઈ તો સ્પર્શે જ છે ! કથાવસ્તુની આછેરી માહિતી શબ્દ દેહે અવતરણ કરાવું, તે પહેલાં સમગ્ર પાત્ર સૃષ્ટિ પર નજર તો ફેરવવી જ પડે.

▪ પાત્રસૃષ્ટિ

સમર્પિત કલાકાર

શિલ્પી, કવિ, લેખક

શ્યામપ્રસાદ જોશી

શ્યામપ્રસાદ જોશીની પત્ની – ભારતી ખંડાગલે

વાસવદત્તા – વેદા દીક્ષત

ગાંધીજી – પ્રકાશ વૈદ્ય

કૃષ્ણ – જયદીપ ગઢવી

નરસૈયો – વસંત સોની

વિશ્વા (શ્યામપ્રસાદ જોશીની દિકરી) – પ્રિમા પટેલ

ચાહક સ્ત્રી (શ્યામપ્રસાદ જોશીની) – હેતલ પટેલ

આતંકવાદી – દેવેશ મૃથ્થા

મૂર્તિ-૧ – મેઘા ઉપાધ્યાય

મૂર્તિ-૨ – ધ્વનિ ગાંધી

પોલિસ – રાજેશ લિમ્બાચીયા

સ્ટેજ સજાવટ – પીયૂષ પટેલ

સહ દિગ્દર્શન – મહેન્દ્ર પ્રજાપતિ

આ પ્રયોગપ્રધાન નાટકમાં મૂળે સાત દ્રશ્યો પ્રેક્ષકો સમક્ષ સાતત્યપૂર્ણ રજૂ થયાં છે. આત્યન્તિક નિષ્ઠા, મનોકામના, મહત્વકાંક્ષાથી શ્યામપ્રસાદ જોશી પોતાની શિલ્પવિદ્યા, કવિ અને લેખનકર્મને જોરે ઇનામ-અકરામ, અખબારો અને મિડિયામાં છવાય જાય છે. આ જ તેની ગતિ, નિયતિ અને રાજમાર્ગ છે. તેમ તે સ્વયં સમજી બેસે છે. આ વળાંક ઉપર જ ઘરમાંથી જ વૈચારિક ઢંઢનો સામનો કરવો પડે છે. એક કલાકારની જિજિવિષાને ન સમજી શકતી તેની પત્ની અને સામા છેડે કલાકારની યુયુત્સુવૃત્તિને પોંખતી ચાહક સ્ત્રી વચ્ચે ‘કલાકાર જોશી’ લડખડાય છે, ચિરાય છે, રહેસાય અને રીબાય પણ છે. દીકરી વિશ્વા એકમાત્ર સંતાન પિતાને ‘પિતા’ અને ‘કલાકાર’ બંને તરીકે ઓળખે છે. સત્યને પીછાણે છે અને વારંવાર માતા પાસે પિતાની નિર્દોષતા અંગેના પ્રમાણપત્રો આપતી રહે છે. પણ વ્યર્થ. આવા સમયે જીન જેવું પાત્ર કલાકારના જીવનમાં આવે છે અને પોતાનો અર્થાત્ કલાકારનો આત્મા પવિત્ર છે તેવું કહી તેના ઘરે ‘જગો’ નામ ધારણ કરી રોકાય છે. સાત સપનાંની સફર પણ કલાકાર શ્યામપ્રસાદને આ જીન ઉર્ફે જગો જ કરાવે છે. જીવતે જીવ સરેરાશ માનવીને જે જોવાની ઝંખના હોય તેવા સાત શમણાં જીન મારફત કલાકાર જોશી આ પ્રમાણે જૂએ છે :

સપનું-૧ – વાસવદત્તાને જોવાની – પોતાદ્વારા રચાયેલ વાસવદત્તાના ચિત્રને કારણે

સપનું-૨ – મહાત્મા ગાંધી – સત્ય તરફની ભક્તિ ડગું-મગું થવા માંડે ત્યારે

સપનું-૩ – ભગવાન કૃષ્ણ – હજારો વર્ષ પહેલા કહેવાયેલો સંદેશનો અનુબંધ કરવા.

સપનું-૪ – નરસિંહ મહેતા – સંસારી તરીકે કેવી રીતે માર્ગ કઢાય તે જાણવા

સપનું -૫ – માતાને મળવું – આશ્વાસન પામવા. ભીષ્મ અને ગંગાની જેમ.

સપનું-૬ – આતંકવાદી – વામમાર્ગી વિચારધારાનું તત્વાવબોધન કરવા.

સપનું-૭ – પોતાની જાતને મળવું – જાત સાથેની વાત ‘તત્વામસિ’ નો સિદ્ધાંત

નાટકનો નાયક સરેરાશ વ્યક્તિ નથી; પણ ઉચ્ચ દરજ્જાનો લેખક છે તે તેના સંવાદ મારફત જ જોઈ શકાય છે, ‘ટી.વી. માં, મિડિયામાં અને અખબારોમાં જ્ઞાનપીઠ એવોર્ડ વિજેતા હું એટલે શ્યામપ્રસાદ જોશી ઘણું ગુમાવી પડ્યો છું.’ – આ સંવાદમાં જે ખોખલાપણું છે તેનો વ્યાપ કલ્પી ન શકાય તેટલો મોટો છે.

નાટકનો ઉદ્ધાસ તો ‘જીન’ ના પાત્રવિશેષથી થાય છે. સઘળું જાણતો ‘જીન’ આ કલાકારનો આત્માપવિત્ર છે તેના કારણે આવે છે ત્યાં જ નોકર તરીકે રહી જાય છે. અપ્રાકૃતિક પાત્રનું માનવીયકરણ અહીં કઠતું નથી; પણ સમસંવેદન બની કલાકારની સાથે પ્રેક્ષકને જોડી આપે છે. આ ‘જીન’ સાતવર્ષની મુદતે અને સાત સપનાને જે અશક્ય જ છે, તેને સાકાર યા અનુભૂતિજન્ય બનાવવાની શરતે રહે છે.

મનુષ્યની પરમ ઇચ્છા પોતાની સ્વપ્નની, સંઘર્ષની આકૃતિને પામવાનું હોય એ નાતે ચિત્રમાં બંધાયેલી વાસવદત્તાને જીવતી પામે છે. કલાકાર તરીકે સત્યમાં શ્રદ્ધા, પરમસત્ય, ગૃહિતસત્ય અને નિહિત સત્ય માંથી સત્ય શું? આ પામવા ગાંધીજીને સદેહે મળે છે, ભક્તોની વ્હારે હંમેશા રહેતા અને અનેક કિચિત્ર પરિસ્થિતિમાંથી માર્ગ કેવી રીતે કાઢી શકાય તે માટે ભગવાન કૃષ્ણને મળે છે, તો ભવારવીમાં અથડાઈ, કુંટાઈને ભક્તિ કરતાં ‘નરસિંહ મહેતા’ પાસે પણ નીજ સમસ્યાનો ઉકેલ લાવવા મળે છે. નાટ્યકારે કદાચ ભીષ્મ-ગંગાના મિલનને અનુલક્ષીને શ્યામપ્રસાદ જોશી સાથે સ્વર્ગીય માતાનો સંવાદ કરાવ્યો છે. એકસ્રી તરીકે તુલનાત્મક આશ્વાસન આપે છે. વામમાર્ગીઓ અને આતંકવાદીઓ મારફત ફેલાતા દુષ્પ્રચારને કેમ ખાળવો એટલા માટે જ સપના-૬ માં આતંકવાદી સાથેનો મુકાબલો અને મુક્તિ થાય છે. વૈચારિક રીતે પણ કલાકાર આતંકવાદીને ‘સુધારી’ શકે છે, પણ પોતાને નહીં. નાટકનું છેલ્લું સપનું એટલે જાત સાથેની વાત અંતિમ શરત. અહિં પતિ, પિતા શ્યામપ્રસાદ જોશી અને કલાકાર શ્યામપ્રસાદ જોશીનું આંતરદ્રવ્ય હયમયાવી મૂકે તેવું છે. અંતતોગત્વા શરત મુજબ જીન કલાકારનો જીવ લેવા તત્પર બને છે.

પુત્રી-પિતા-પત્નીનું મિલન થાય છે. અનેક કાકલૂદી પછે ‘ચાહક સ્ત્રી’ કલાકારને બદલે પોતાનું અસ્તિત્વને લઈ જવા ‘જીન’ ને મનાવી લે છે. ‘જીન’ તેમ કરે પણ છે. આ રીતે દુઃખાંતમાં સરી પડતું નાટક સુખાંત પામે છે.

આ નાટકમાંથી પ્રેક્ષક તરીકે પસાર થયાં પછી કેટલીક બાબતોને નાટ્યપ્રેમીઓ સમક્ષ મૂકવી મને ઇષ્ટ લાગે છે. જેમ કે

- ગુજરાતી નાટકો ગતાનુગતિકતામાંથી મુક્ત થઈ રહ્યાં છે.
- સાંપ્રત સમસ્યાને જૂના ‘મિથકો’ દ્વારા અભિમુખ કરી શકાય છે.
- મૂર્તિઓને જીવંત કરવી ઇત્યાદિ પ્રયોગો ટેકનોલોજીના વિનિયોગ વગર પણ કરી શકાય છે.
- સરેરાશ ભારતીય માણસની શ્રદ્ધાને ઠેસ પહોંચાડ્યા વગર પુરાકલ્પનોનો આધાર લઈને વિષય સંગતિ પ્રમાણી શકાય છે.
- સાંપ્રત પડકારો જેવાકે આતંકવાદ, ભ્રષ્ટાચાર, તૂટતા પરિવારો અને એકાંકી બનતા જીવનને સંકોરતું કોઈ માધ્યમ હોય તો તે નાટક છે.
- ભારેખમ ફિલસૂફીનો આશરો લીધા વગર વ્યક્તિગત ફિલસૂફીનું સમાધાન કરનાર આ નાટક છે.
- ખૂબ જ ઓછી ટેકનોલોજીનો આશરો લઈને આ નાટક રજૂ થયું છે.
- સાવ સાદુ સ્ટેજ, ઓછું ફર્નિચર અને જાકજમાળ વગર પણ ખૂબ વ્યાપક રીતે સાંપ્રતતાને આ નાટક તાકે છે.
- વક્રોક્તિમાંથી જન્મતું હાસ્ય, દ્વિધામાંથી જન્મતી રતિ, આર્ષપાત્રોમાંથી મળતો સઘિયારો, જીવંતતામાંથી રચાતું આનંદ, નીજ મસ્તીમાંથી ઊઠતી સુગંધ, પરંપરામાં બંધાતી ભારતીયતા એ આ નાટકના રસસ્થાનો છે.

નાટ્યલેખક અને દિગ્દર્શક ડૉ. કનૈયાલાલ ભટ્ટ આ માટે અભિનંદનના અધિકારી છે એટલા જ અભિનંદન સ્ટેજ સુશોભન માટે પીયૂષ પટેલને આપવા ઘટે. એટલા માટે કે સાદુ સુશોભન હંમેશા સંવાદોને ગ્રહણ કરવા સક્ષમ બને છે. તેવો મારો પોતીકો મત છે. સહુ કલાકારોનો શ્રમ સાફલ્ય સાધ્ય છે. તે તો કહેવું જ રહ્યું.

Problems and Suggestions of Tribal Society

Dipak V. Parmar

Research scholar, Dept. of sociology
Sardar Patel University, Vallabh Vidyanagar

Introduction:

For thousands of years, the tribals who have lived in the forests and hilly areas have always been suppressed and oppressed, due to which their life has remained poor. They have had little or no contact with the inhabitants of the open plains and the so-called civilized people. The central government makes a provision of thousands of crores in the budget every year in the name of tribals. Even after this, there has been no change in their economic condition, standard of living in 6-7 decades. They are still yearning for basic facilities like health facilities, clean drinking water etc.

Despite knowing all these things, it is not at all easy to solve the problem of tribals. The circumstances of each region may be different, for example, if the tribals of many areas are satisfied without basic facilities, then there may be a need for all these. That is to say, the problem may be different for the tribals living in different areas. By the way, this usually does not happen because tribal society has its own identity in which their living habits, ethics and thoughts are the same. Here, due to external entry, education and media, there has been some change in this structure as well. By the way, the conditions for this society, which has been exploited for years, are still troublesome and the problems are many. These problems are not only natural but they are also anthropogenic. The problem of different tribal areas may be slightly different but to a large extent it is the same. Following are the major problems of tribal areas. Tribes or Scheduled Tribes are facing many challenges for their existence in the present society. The Government of India has taken many steps for the upliftment of the tribes and is currently striving for their upliftment. But even after this, the Indian tribes are economically, socially very underdeveloped. Diseases related to under development, malnutrition, infectious diseases, problems related to maternal and child health are also found very high among the tribes.

Key Words: Tribals Development, Social Problems

Meaning, Definitions, Characteristics of Tribal

Meaning of Tribal

Such human groups live in different areas of India, which are still familiar with civilization and culture. Those who live in forests, hills or plateau areas away from civilized societies. These groups are known by the names of tribal, primitive society, forest caste, tribal etc.

The culture of tribal society is different from other societies. Their customs, beliefs, language and place differ. Even if the social status of individuals is not the same, stratification and isolation are not visible in them.

Definitions of Tribal

According to Ralph Lytton, "Tribe in its simplest form is a group of groups that have possession of a contiguous plot of land and in which a sense of unity has arisen from a deep, generally constant contact in culture and commonality of certain community interests."

According to Majumdar, "A tribal is a group of families having a common name whose members live on a certain territory and observe certain prohibitions regarding the business of marriage and who have established a mutual relationship and a mutual duty." have developed a definite system.

According to Paddington, "We define a tribal as a group of individuals who speak a common language, live in a common land area and exhibit some common cultural characteristics."

Characteristics of the Tribal

1. A name for each tribal

All tribal groups have different names by which they are recognized.

2. Common Terrain

Tribes are related to a certain land area, by residing in a certain area, community spirit develops in them.

3. Common Language

The tribes have their own common language which they use to exchange their ideas.

4. General Culture

Each tribal has its own common culture. This culture includes certain rules of behaviour, customs, traditions, religious beliefs, and magical practices. The work of the local or regional head of the tribe and other influential people is to make the people of the tribe aware of their cultural characteristics and to maintain the tribal unity.

5. Lack of Education

The lack of education in the tribal group is very high. The Government of India has also taken many steps to overcome the lack of education.

6. Intermarriage

Intermarriage in tribal, People of one tribal do not marry in another tribal from Piratical.

7. Self-reliance

Self-reliance is found in the tribal group, the tribal group itself is capable of fulfilling the necessities of life in the age of materiality.

8. Tribal is a group of families

A tribal consists of a group of families with similar characteristics. In fact, a kinship group is formed by joining some families and in the same way a tribal group develops on the basis of the inter-relations of the kinship groups.

Major Problems of the TribalCaste

1. Separation from the land

The main problem of the tribal is separation from the land. As we know, tribal still live

more in forests and mountains away from civilized society. The main problem of the tribal has been the separation from the land. Their exploitation has started with the entry of administrative officers, forest department contractors, Mahajan's etc.

2. Illiteracy

The second problem of the tribe is illiteracy, the people of the tribal are very backward from education, these people prefer to work in the fields rather than send their children to school. This is the reason that despite the many efforts of the Government of India, this society is still illiterate. In 2001, the tribals were 47.1 percent educated. According to the 2011 census, 59 percent of the people of the tribals are educated even today 41 percent of the people are illiterate.

3. Mortgage Labour

Due to indebtedness, ignorance etc., these people become hostage labourers. There is not only one person in them, but his entire family becomes a hostage.

4. Unemployment

The traditional sources of livelihood of the tribes are limited. Due to which the problem of unemployment persists among them. These people are very less educated, so these people do not get any good work.

5. Poverty

The poverty situation in the tribal communities poses a threat to their survival. Their main means of livelihood is limited to tubers, roots, hunting, firewood and small huts. Economically these people are very backward.

6. Indebtedness

The problem of tribal indebtedness has been a serious problem. Tribes used to live a simple life with their limited consumption needs, depending on nature, but due to contact with outside society or civilized society, changes in these social and cultural conditions have started taking place. Due to good clothes, beauty, food, etc., they have started feeling the need of money.

Apart from this, the meagre income of these people is mostly spent in bidi, cigarette, liquor etc. All this has now become a habit of these people, in marriages and any public festivals also these people give prominence to alcohol. The livelihood of these people is spent on food and the problem of indebtedness of the tribes persists.

7. Addictive

The practice of alcohol, bidi, tobacco etc. is found in abundance among the tribes. It has become their habit to intoxicate them. The people of the tribe traditionally have a tradition of offering country liquor as prasad to the deities and accepting it as prasad. Not only men but women also consume alcohol among the tribals.

8. Natural Calamities

Natural calamities have also been the problems of the tribals. Due to natural calamities, it compels them to move away from their native place either permanently or temporarily.

Suggestions for resolving the problems of tribals

At present, many commendable works are being done by the Government of India to

solve the problems of tribals and for their development, but still, they are not able to solve the tribal problems. In fact, many problems of tribals in India persist even today. There is a need for concerted efforts to solve them. The following suggestions may be more important in this direction.

1. Even today the biggest problem of tribals is economic backwardness. To solve this, along with increasing employment opportunities, it is necessary to increase the facilities of self-employment. The tribal communities are still famous for their handicrafts and various types of arts. If proper arrangements are made to buy and sell the goods made by them at the local level, then the economic problems of the tribals can be solved to a great extent. A lot can be done in their economic condition by establishing cooperative societies in tribal villages, by paying fair wages to the workers, preventing their exploitation by the contractors and forest officials and also by providing loans for agriculture at low interest. Promoting new and cheap methods of agriculture in tribal areas can also be a good work.
2. The solution of cultural problems is possible only when outside groups are not given opportunities to impose their religion on the tribes. Elwin has suggested that it is necessary to protect tribal culture. For this, it is necessary to provide them healthy entertainment under their own culture and language. Only those officers should be appointed in tribal areas who are familiar with their language and culture. The education given to the tribals should be in such a way that their superstitions and traditional practices can be gradually changed.
3. In order to solve the social problems of the tribes, it is necessary that with the help of tribal leaders, changes should be brought in the thoughts and attitudes of the people. This work can be done by establishing Tribal Councils in each village. When some of the more aware people become aware of their problems, they will be able to encourage other people to change their behaviour. It is necessary to implement new laws in these areas in a way that is fully compatible with the tribal culture and traditions.
4. There is a great need of practical education in the tribal areas to solve the educational problems of the tribes. This practical education should be related to agriculture, handicrafts, manufacturing of farm implements and handicrafts. It has been proved from various studies that giving scholarships to tribal children is not very useful as it keeps their parents attention on the amount of scholarship. In return, it will be more useful to provide nutritious food and help of books to the children in school. Animal husbandry, fish-rearing, poultry and bee-keeping can also be encouraged in tribal areas through education. It is also necessary to expand the primary education institutions in the tribal areas.
5. To overcome the health-related problems of the tribes, arrangement of mobile hospitals should be made in the tribal areas. These hospitals built inside the buses can provide first aid facilities by reaching the villages falling within 10-15 square kilometres. Their role will also be more useful in the distribution of vitamin tablets and necessary vaccines for

children. It is also necessary to make arrangements for clean drinking water in tribal villages, to make people familiar with the rules of health, to manage the disposal of dirty water and to give training in the rules of cleanliness.

6. It is most necessary to solve the problems arising out of development programs among the tribes. It has become clear from many studies that a large part of the amount given by the development officers to the villagers in the form of grants or subsidies, they themselves grab. In this situation, there is no justification for the provision of such grants or subsidies. The entire amount of assistance should be distributed through the Tribal Council in the form of agricultural or handicraft equipment. This will stop the misuse of funds and the real benefits of the schemes will reach the tribals.
7. A comprehensive and pragmatic approach is needed at present to curb political discontent among the tribes. For this, first of all, the percentage of posts reserved for the tribes in various services must be given to them. Priority should be given to the appointments of tribal officers in areas where there is a large tribal population. The forest related laws should be amended in such a way that the tribals can get their necessities from there without causing any harm to the forests.

Conclusion: At present, many commendable works are being done by the Government of India to solve the problems of tribals and for their development, but still the tribal problems are not being resolved. In fact, many problems of tribes in India still remain. Organized efforts are needed to solve them.

References

1. Anup Sharma (2006), Health Care in a Tourniquet, *Times of India*, March 31, 2006.
2. Bose, A.B. (1970), Problems of Education Development of Scheduled
3. Tribe, *Man in India*, Vol. L (1) pp. 26-51.
4. Directorate General of Health Services. Ministry of Health and
5. Family Welfare, Nirman Bhavan, New Delhi.
6. Chauhan, Abha (1990), Tribe Women and Social Change in India.
7. Rath Govinda Chandra (2006), Tribal Development in India, The
8. Contemporary Debate, Sage Publications, New Delhi.
9. T.R. Dilip and Duggal, R. (2003), A Study on Need for Public Health
10. Care Services in Greater Mumbai; CEHAT; Mumbai; March 2003.

“A STUDY ON ENTERTAINMENT THROUGH OTT PLATFORMS AS CATALYST”**Puja Vaghela¹**

M.COM (Accountancy)

Dr Dineshkumar R. Chavda²

Assistant Professor

Department of commerce and management

Bhakta Kavi Narsinh Mehta university Junagadh

ABSTRACT:

This study aims to point out OTT platforms as catalyst in the world of entertainment. It also gives an idea about the most influence parameters for the usages of OTT platforms. By using percentage analysis, researcher try to highlight reactions on demographic details from 100 respondent. Chi square test has been applied to test hypothesis and conclude the results. OTT platforms have become increasingly attractive due to their easy access feature and availability of content, and the youth between 18-25 age group are mostly attracted to them due to its feature of convenience. However, yearly income has a significant effect on the rate of subscription, and different age groups have no significant effect on preference of visibility quality. Overall, OTT platforms are a significant factor in the world of entertainment, influencing the perceptions, demand, and habit of viewers towards entertainment.

❖ INTRODUCTION

Everything is changing within the time period. People's perception, habit, likes, dislikes, tends to change with the transportation of new technologies and changing trends of the market. Earlier, people were used to entertain themselves through radio, TV then Cineplex. Now a days OTT video streaming is the trending platform for entertainment. Mainly the youth group gives more attention towards new trends and positively adopts changing way of entertainment by recommending OTT platforms. When viewers attached with television only, they have to allocate special time to attain their preferred content. Where the OTTs provides on demand streaming and verity of contents, viewers tend to change toward this as per them convinces.

Reasons behind the faster adoption of OTT platforms may be as follows:

- Easy to access
- Cheaper cost
- High quality of visibility
- Availability of variable contents
- Less advertisement.
- Adjustable with the time

❖ Company profile of most popular OTTs during the study period.:**1. NETFLIX**

NETFLIX Inc. based in Los Gatos, California. Reed Hasting and Marc Randolph had

founded the incorporation in the year of 1997. it serves movies and television shows in worldwide except North Korea, Russia, Mainland China and Syria. As of January 2023, Netflix had over 203 million subscribers worldwide.¹

2. DISNET + HOTSTAR

The incorporation was firstly launched as hot star and with the acquisition of Disney, Company's new global brand Disney + hot star introduced in April 2020. It provides films, television series, live sports and reality programs as well. the corporation is owned by Novi digital entertainment.²

3. AMAZON PRIME VIDEO

Amazon unbox launched September 2006. After acquiring UK based streaming, on 14 december 2016 prime video launched worldwide. It is owned by amazon and had more than 200 million users as on September 2022. Prime video provides films, television series, live sports events as well.³

❖ REVIEWS OF LITERATURE.

1. **Deshpande, Rajput, Pullapalli, Alluri, Iyer, & shetty, (2020)**, With the study researcher object to do analysis of impact of OTT over the youth. Related data collected through primary survey method as well as secondary data from journals and websites. Data had analyzed through SPSS software. According to study, teenagers between the ages of 18 and 24 are affected by OSS or OTT in a variety of ways and, teenagers who watch too many OTT services suffer from poor time management and psychology. It concludes that, OTT have impact on youth and their life is getting affected by these platforms.⁴
2. **GOMATHI & CHRISTY, (2021)**, In this study, main aim of the research was to study viewers perception towards OTT platforms. Required data collected by using primary method and analyzed with Weighted average score (WAS), Simple ranking, Chi-square, ANOVA. A study conducted among 150 respondents in Coimbatore city using primary data shows that people have started consuming OTT more and more during the lockdown. The millennium is drawn to OTT services because they offer video on demand and international content. The results indicate that all of the participants in my survey are aware of OTT platforms, and some are utilizing them as a substitute for cable television and DTH.⁵
3. **Sharma Nijhawan & Dahiya, (2020)**, With this research work, Researcher wants to study and evaluate comparative audience preferences and trends around TV viewing on OTT platforms. To made analysis, data collected through primary survey method by using google form questionnaire. The study concludes that the potential for OTT firms to go further into the local Indian market in the future is enormous; they have just scratched the surface so far. All studies show that people watch more video material for longer periods of time each year, and COVID 19 has shown to be a turning point in this behavior change.⁶
4. **Malewar & Bajaj, (2020)**, The aim of researcher through this work was to study the Impact of performance expectations toward BI is moderated by gender. Researcher had collected the data through primary as well as secondary method and analyzed by using GPower 3.1

software, Smart PLS 3.3.2 software. Work interpreted that, Performance expectations, price value, habit, and content availability are the main factors that influence the adoption and use of OTT video streaming services In India, there is a booming OTT platform business that is expected to continue to expand over the next several years.⁷

5. **Kulshrestha, (2021)**, Main objective of this study was to determinants of actual usage of ESA using the theory of planned behavior. Primary data collection had analyzed through Smart PLS 3.3.2 software. Researches find that the respondents who had less than one ESA platform ested constructions, ESA users in the Indian National Capital Region of Delhi were given access to an online structured quest membership at the time were found using the snowball sampling approach of. A choice-based storyline was employed in the well-liked Black Mirror episode Bandersnatch on Netflix, which attracted a lot of attention. Hot star debuted Watch 'N Play, an immersive gaming experience, in 2018.⁸

- **STATEMENT OF THE PROBLEM:**

The OTT platform provides choice of accessibility to the viewers. One can get contents as per their preferred time and place. There is also notable growth in usage of such platforms during the pandemic situation. Though this research study, researcher aims to shed some lights on “**The use of OTT platforms for entertainment as a catalyst**”

- **OBJECTIVE OF THE STUDY**

- To understand habitual consumption of viewers by using the facility of different qualities of contents.
- To learn about viewers ability to spend for entertainment.

- **HYPOTHESES OF THE STUDY**

H₀: There is no significant difference between yearly income and subscribed plan value.

H₁: There is significant difference between yearly income and subscribed plan value.

H₀: there is no significance difference between age group and preferred quality of content.

H₁: there is significance difference between age group and preferred quality of content.

- **RESEARCH DESIGN:**

The study is mainly based on **Descriptive method**. It contains ex post facto research. It also put emphasis on **quantitative research** as it establishes generalized facts.

- **DATA COLLECTION:**

Primary data collected from a structured questionnaire through the google form.

Secondary data collected from the websites of related companies and from news articles as well.

- **SAMPALING METHOD AND SAMPLE SIZE:**

100 responses were chosen as a sample from a target group based on a random sampling method.

- **PERIOD OF THE STUDY:** Study took time period of 4 months from November 2022

to February 2023.

- **STATISTICAL TOOLS:**

- To analyze the data and get results, simple percentage analysis had done.
- Chi-square test had been utilized to test the hypothesis.

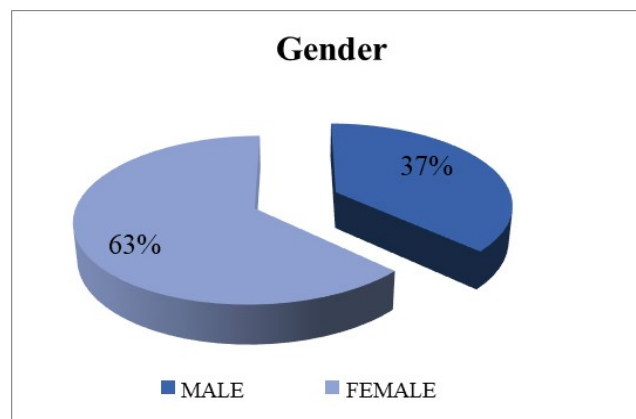
- **SIGNIFICANCE OF STUDY:**

After the pandemic, people are backs to their routine normal work schedule out of their home. In the busy work schedule OTT provides a relief time to get entertainment as per viewer's frequency of time and content as well. Persons from 18 to 30 age group, had given more importance to OTT video streaming platforms. It promotes researcher to do work on OTT platforms as a catalyst in the world of entertainment.

- ❖ **DATA ANALYSIS AND INTERPRETATION**

PART 1 Demographic details of respondents

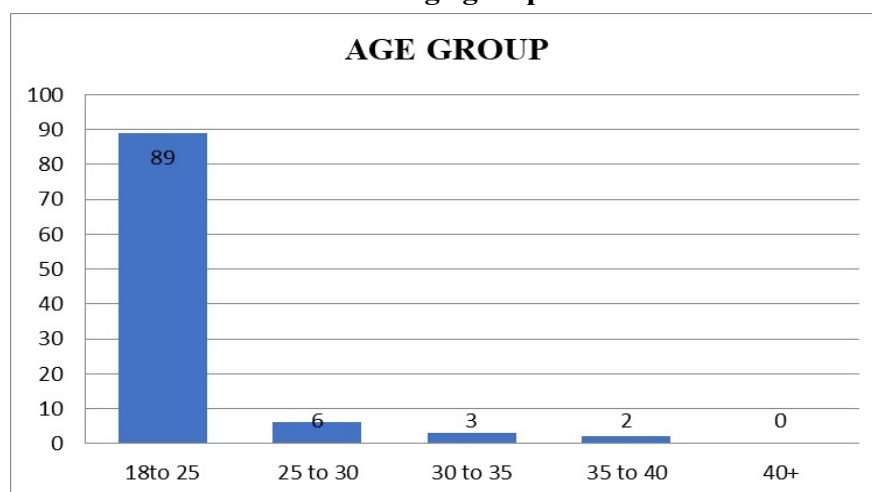
Chart 1.2 Gender

(Source: computed by researcher from primary data)

As per above chart, out of 100 respondents, 63% were female and 37% were male. There is higher percentage of female respondents with compare to male respondents.

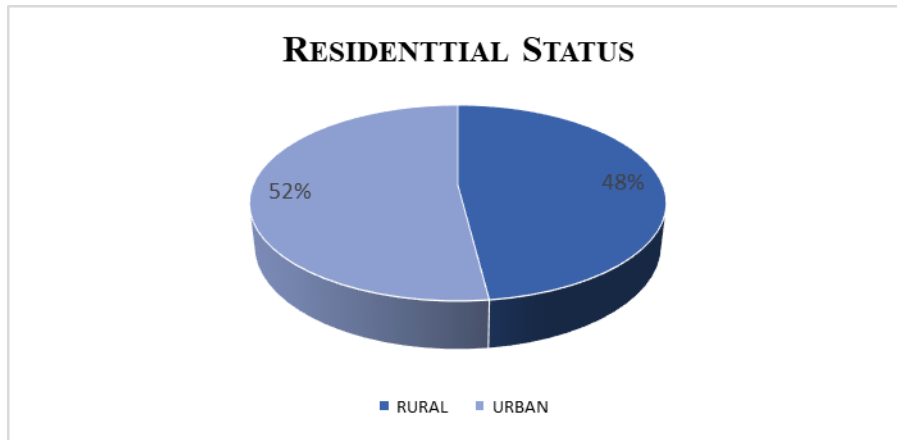
Chart 1.3 Age group

(Source: computed by researcher from primary data)

This graph shows that, out of 100 respondents 89% respondents were belongs from 18 to 25 age group. 6% respondents were belonging to 25 to 30 age group. 3% belongs from 30 to 35 age group and 2% were belongs from age group of 35 to 40.

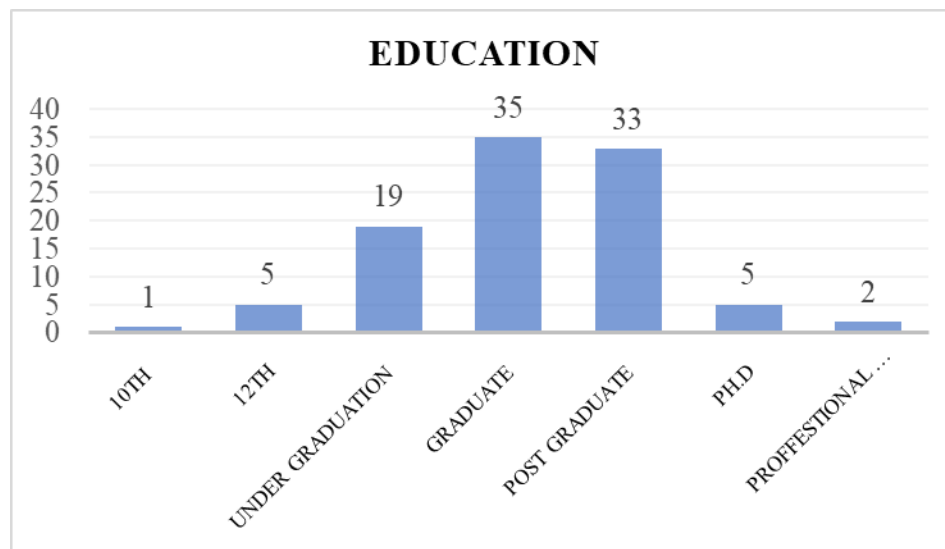
Chart 1.4 Residential Status

(Source: computed by researcher from primary data)

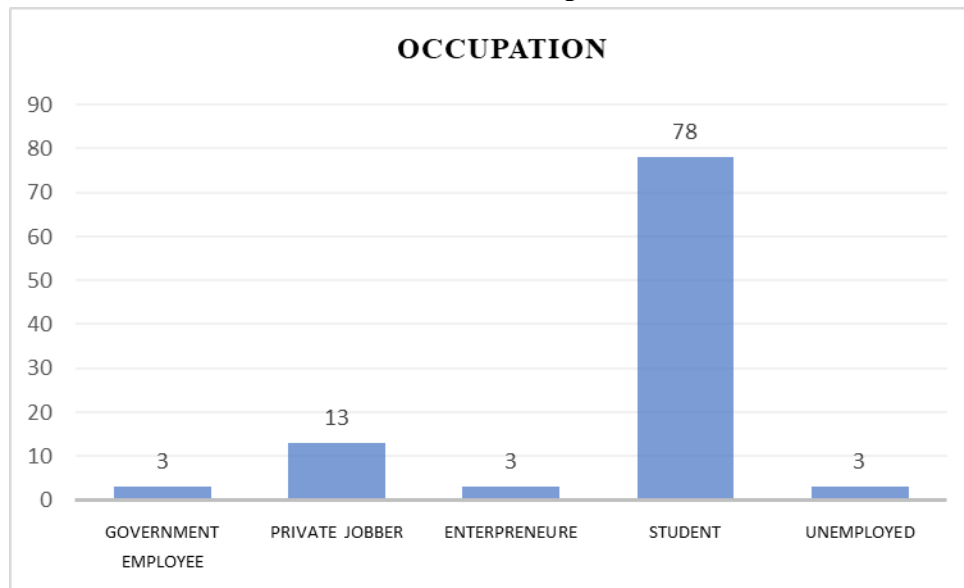
As per the chart, out of 100 respondents 52% were residence of urban area. 48% respondents were residence of rural area. We can observe that there is no major difference between resonance as per residential area.

Chart 1.5 Education

(Source: computed by researcher from primary data)

As per graph of education parameter out of 100 samples, 35% were graduate, 33% were post graduate 19% respondents were under graduation, 5% respondents were Ph.D. scholar and 5 % respondents were students of 12th. 2% respondents have professional degree and 1% respondents were student of 10th. As per observation graduate persons are highly engaged with OTT platforms.

Chart 1.6 Occupation

(Source: computed by researcher from primary data)

Above chart shows that, out of 100 sample, 78% respondents were students, 13% respondents were private jobber, 3% respondents were government employees, 3% respondents were unemployed and 3% respondents were entrepreneur. Occupation wise students are highly engaged with OTT platforms.

PART 2 ENTERTAINMENT THROUGH OTT PLATFORMS

Table 1.6 Yearly Income and Rate (Observed frequency)

Rate of subscription	150₹ to 500₹	500₹ to 700₹	700₹ to 1000₹	1000₹ to 1500₹	1500₹ to 2000₹	More than 2000 ₹	Grand Total
0 to 5 lakhs	63	12	2	2	1	3	83
5 to 10 lakhs	5				1	1	7
10 to 15 lakhs	2	1	2		1		6
15 to 20 lakhs	1						1
More than 20 lakhs					1	1	2
total	71	13	4	2	4	5	99

As per above table of observed frequency and subscribed rate there is 63 response whose yearly income was up to 5 lakhs and subscribed between the rate of 150 to 500 which is the highest subscription group adopts by the users out of total 100 responses. In yearly income up to 10 lakhs 5 % respondents is the highest rank go with 150 to 500 rates. It is the highest response out of total 7% responses in this income group.

HYPOTHESES OF THE STUDY:

H_0 : There is no significant difference between yearly income and subscribed plan value.

H_1 : There is significant difference between yearly income and subscribed plan value.

Table 1.7 TESTING OF HYPOTHESES by X^2

Rate of subscription	150₹ to 500₹	500₹ to 700₹	700₹ to 1000₹	1000₹ to 1500₹	1500₹ to 2000₹	More than 2000 ₹	Grand Total
0 to 5 lakhs	59.52	10.89	3.35	1.67	3.35	4.19	83
5 to 10 lakhs	5.02	0.91	0.28	0.14	0.28	0.35	7
10 to 15 lakhs	4.30	0.78	0.24	0.12	0.24	0.30	6
15 to 20 lakhs	0.71	0.13	0.04	0.02	0.04	0.05	1
More than 20 lakhs	1.43	0.26	0.08	0.04	0.08	0.10	2
total	71	13	4	2	4	5	99

Conclusion:

As per calculation the p value is (0.003857417) highly significant, P value < 0.05 so, null hypothesis is rejected. There is significance difference between yearly income and rate of subscription. It may interpret that yearly income affects the subscribed value plans. It is advisable that company have to provide attractive subscription plans with discount and offers to cover more numbers of subscribers.

Table 1.8 Age group and video quality (Observed frequency table)

Quality of content	Basic	Standard	Premium	Grand Total
18 to 25	29	17	38	84
25 to 30	3	2	2	7
30 to 35	3	2	1	5
35 to 40	1	1		3
Total	36	22	42	99

It is observed in the table that, out of total 100 responses, highest respondents were belonging to 18 to 25 age group. Out of which 29 % refers basic quality, 17% refers standard quality and 38% respondents refers premium quality of video. 7% respondents response were from age group of 25 to 30 and 5% from age group of 30 to 35. The lower percentage of response with age group of 35 to 40 were 3% only.

HYPOTHESIS:

H_0 : there is no significance difference between age group and preferred quality of content.

H_1 : there is significance difference between age group and preferred quality of content.

Table 1.9 TESTING OF HYPOTHESES BY X^2

Quality of content	Basic	Standard	Premium	Grand total
18 to 25	30.54	18.66	34.78	84
25 to 30	2.54	1.55	2.89	7

30 to 35	1.81	1.11	1.24	5
35 to 40	1.09	0.66	1.24	3
Total	36	22	42	99

As per the calculation of chi square, p value is (0.844103291), $p > 0.05$ not significant. Null hypothesis is accepted. It may conclude that there is no significance difference between age group and preferred quality of content.

❖ LIMITATIONS OF THE STUDY:

The research work is based on 100 responses only. So obtained results and given suggestions are only based on the limited responses. Study based on specific time period as well. Therefore, work is not effective for long time duration. It is advisable for further researcher to cover more than 100 responses and for more than 1-month time period.

❖ FUTURE SCOPE:

This study puts more emphasis on rate and popularity of OTT platforms. For future studies, researcher can go through mostly preferred content, viewers habitual consumptions and other significant factors. Researcher can also make comparison between OTT platforms and D2H connections.

❖ SUGGESTIONS:

1. OTT platforms have to give some **attractive subscription plans** in order to increase their subscriber.
2. It is advisable to serve different **variety of contents** to cover more viewers from every age groups.
3. Company can provide **free trial** to their regular viewers.
4. To convert monthly or quarterly subscriber in to yearly plan, company can offer them vouchers, or special discounts to subscribe yearly plan.

❖ CONCLUSION:

With changing perceptions of viewers, OTT platforms are become more attractive and the graph of the subscription have been increased in very short time period. Researcher may assume that users are habituated now a days to watch web series, live sports and many other ordinary contents with OTTs. As per first hypothesis, yearly income has significant effect on the rate of OTT's subscription, it may also conclude that viewers sufficient income is affects the subscription of OTTs for entertainment. Availability of content has also an important role which decides the choice of OTT platforms. As per second hypothesis, different age groups have no significant effect on preference of visibility quality. Overall it could be interpreted that OTT platforms are highly significant factor in world of entertainment. It also affects the perceptions, demand, and habit of viewers towards entertainment.

REFERENCES:

1. Retrieved from <https://en.wikipedia.org/wiki/Netflix>
2. Retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/Disney%2B_Hotstar

3. Retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/Amazon_Prime_Video
4. Deshpande, A., Rajput, A., Pullapalli, s., Alluri, s., Iyer, S., & shetty, s. (2020). 'STUDY OF IMPACT OF ONLINE STREAMING SERVICES (OSS) ON YOUTH OF 18TO 24 YEARS GROUP WITH REFERENCE TO NAVI MUMBAI'. *International Journal in Management and Social Science*, 1-21.
5. GOMATHI, D., & CHRISTY, D. (2021). VIEWER'S PERCEPTION TOWARDS 'OTT' PLATFORM DURING PANDEMIC. *International Journal of Creative Research Thoughts (IJCRT)*, 593-603.
6. Kulshrestha, V. (2021). An Empirical Investigation of Factors Determining Actual Usage of Entertainment Streaming Apps in India. *International Journal of Business Intelligence Research*, 1-15.
7. Malewar, D. S., & Bajaj, D. S. (2020). ACCEPTANCE OF OTT VIDEO STREAMING PLATFORMS IN INDIA DURING COVID -19: EXTENDING UTAUT2 WITH CONTENT AVAILABILITY. *Journal of Content, Community & Communication*, 89-106.
8. Sharma Nijhawan, G., & Dahiya, P. (. (2020). ROLE OF COVID AS A CATALYST IN INCREASING ADOPTION OF OTTS IN INDIA: A STUDY OF EVOLVING CONSUMER CONSUMPTION PATTERNS AND FUTURE BUSINESS SCOPE. *Journal of Content, Community & Communication*, 298-311

Capital market and it's instruments in Indian economy

Rohit Twinkal Navinchandra

M.com

Abstract:

Capital market is a market for long term funds. It include all facilities and institutional arrangements for borrowings and lending of medium term and long term fund. It is mainly dealt with raising of money from individual savings, banks, financial institutions, government agencies and corporate savings. There has been steady increase in the investments made by the households through both the risk-free, low yielding, and fixed return financial instruments. There should be proper financial awareness and knowledge for the investors about the various investment avenues so that they don't lose their amounts by investing in bad instruments. The capital market has substantial influence on the economic development of the nation. The foreign institutional investors are the prime drivers of the financial markets in developing countries especially in India. The researchers have presented paper highlights History of capital market, Characteristics of capital market, role of capital market, capital market instrument.

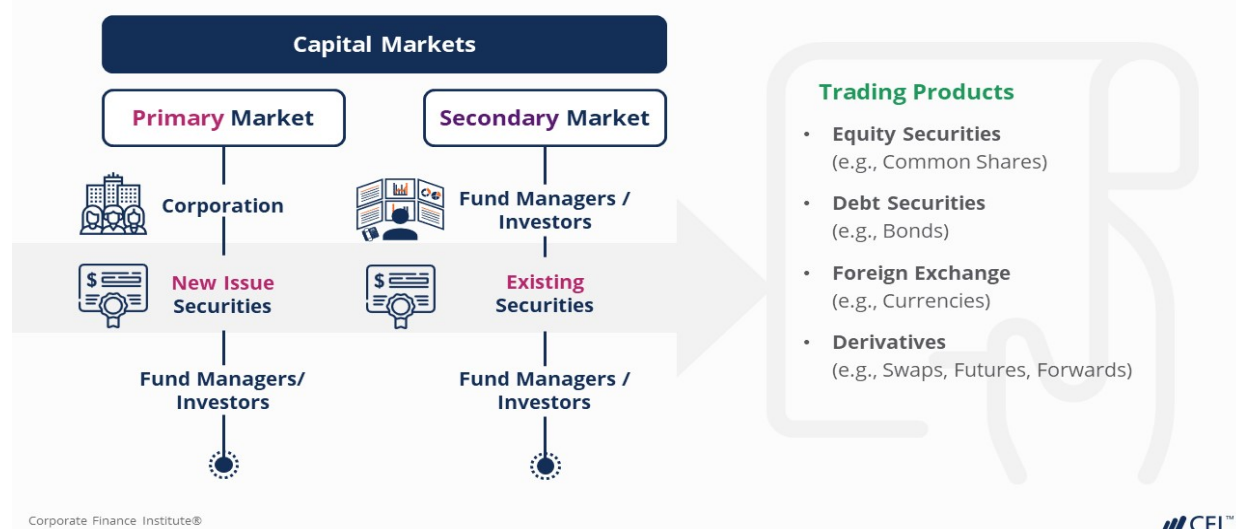
Key words:

Capital Market, Capital Market instruments, Indian economy

Introduction:

The capital market is where individuals and institutions trade financial securities, such as stocks and bonds. It provides a platform for companies to raise capital by issuing securities to investors. The capital market plays a crucial role in facilitating economic growth and investment opportunities. It's an exciting and dynamic space where investors can participate in the growth of businesses and potentially earn returns on their investments. The one who wants to lend or invest the capital are known as Suppliers. Banks and investors are typically include in suppliers. We can say that Businesses, governments, and individuals are borrowers because they seek Capital in this market. There are two sub part of Capital market. One is primary market and second is secondary market.

What Are Capital Markets ('CM')

Primary market:

In the primary market, companies issue new securities, such as stocks or bonds, to raise capital directly from investors. It's where initial public offerings (IPOs) take place, allowing companies to go public and offer their shares to the public for the first time. The primary market is an essential part of the capital market, as it provides companies with the opportunity to raise funds for expansion or other financial needs. It's an exciting time for both companies and investors! Once the IPO is successful, the shares of the company get listed on the stock exchange. Money can be raised in primary market through private placement, rights issues, and prospectus. We can say that in primary market securities are purchased directly from an issuer.

Secondary market:

Secondary market is a market for trading listed shares and securities. A stock exchange is usually the marketplace for buying and selling securities. National Stock Exchange (NSE) and the Bombay Stock Exchange (BSE) are major stock exchanges in India and a majority of equity trading and investments take place on these two exchanges. We can consider NSE and BSE as perfect examples of secondary markets. There are two further categories of secondary market. One is Auction Market and second is dealer market.

Auction Markets:

In the auction market, all individuals and institutions that want to trade securities congregate in one area and announce the prices at which they are willing to buy and sell. These are referred to as bid and ask prices. The idea is that an efficient market should prevail by bringing together all parties and having them publicly declare their prices. The best example of auction market is the New York Stock Exchange.

Dealer Markets:

In contrast of an auction market a dealer market does not require parties to converge in a central location. In dealer markets participants in the market are joined through electronic networks. The dealers hold an inventory of security, then stand ready to buy or sell with market participants.

History of capital market: Here's a brief general overview:

Capital markets have ancient origins, with records of organized securities trading dating as far back as the Roman Republic in the 2nd century BC. In these early markets, government bonds and agricultural commodities were traded. During the Middle Ages, European city-states like Venice and Bruges developed some of the first stock exchanges. These were often informal gatherings where merchants and investors traded shares in various ventures.

In the early 17th century, the Dutch East India Company issued the first official bonds and shares of stock, and the Amsterdam Stock Exchange was founded in 1602. This is often considered the world's first official stock exchange. The London Stock Exchange was established in 1801, providing a formal marketplace for trading securities. This period also saw the growth of stock exchanges in other European countries and the United States. The 19th century brought significant industrialization, leading to the rise of many corporations. This resulted in the increased issuance of stocks and bonds, fueling the growth of capital markets. Capital markets continued to evolve through the 20th century, with the New York Stock Exchange (NYSE) becoming one of the world's largest and most influential stock exchanges. The introduction of electronic trading systems and the growth of mutual funds and other financial instruments also marked this period. In the latter half of the 20th century and into the 21st century, capital markets became increasingly interconnected on a global scale. Advances in technology, such as the internet and electronic trading platforms, enabled investors to access

markets worldwide.

Regulatory bodies like Security exchange board of India (SEBI) and the Securities and Exchange Commission (SEC) in the U.S. play a critical role in overseeing these markets. Today, capital markets encompass a wide range of financial instruments, including stocks, bonds, derivatives, commodities, and more.

Definition of capital market:

“Capital market is a place where buyers and sellers indulge in trade (buying/selling) of financial securities like bonds, stocks, etc. In capital market trading is undertaken by individuals and institutions”

“Long-term securities are traded in capital markets. The magnitude of a nation’s capital markets is directly interconnected to the size of its economy. ”

Characteristics of capital market

The capital market acts as an important link between savers and investors. The savers are lenders of funds while the one who borrows fund from the market are called borrowers. The savers who do not spend all their income are called “Surplus units” and the investors/borrowers who need funds are known as “deficit units”. The capital market helps in the transmission of funds between surplus units and deficit units.

Capital market Deals in Long Term fund as it is the market for long and medium term funds. All the instruments have long term maturity of more than one year.so the investors who wants to invest for long time are investing in this market.

There are different intermediaries in capital markets such as brokers, underwriters,depositories etc. They act as working organs of capital market and are very important elements of capital market. Brokers are subject to SEBI guideline.

The capital market operates freely but under the guidance of government policies. These markets function within the framework of government rules and regulations, e.g., stock exchange works under the regulations of SEBI which is a government body. SEBI formulates rules and regulations and Issuer needs to follow all the regulations that are applicable to be eligible for issuing securities.

As we have seen capital market operates under the guidance of government policies and Government regulates the capital markets. There are defined set of rules andIt protects the interest of investors so investors consider it as a safe place for trading.

As we have seen Capital markets act as a link between savers and investors. Capital marketpromotes economic growth by mobilizing the savings from savers to industry players. It encourage the investor who posses unutilized savings to invest.

As capital market is for long term securities any investors who want to invest in long term investments can do so through capital markets.

Role of capital market in economy:

In the Indian economy, capital markets play a crucial role in facilitating the flow of funds from investors to businesses and the government. They provide a platform for companies to raise capital through the issuance of securities like stocks and bonds. This capital infusion helps businesses expand, invest in new projects, and create job opportunities. Additionally, capital markets enable individuals and institutions to invest their savings and generate returns, thereby encouraging savings and investment culture in the country. Overall, the capital markets contribute to the growth and development of the Indian economy by channeling funds efficiently and supporting economic activities.

Capital markets can be considered as one of the most powerful drivers of economic growth and wealth creation. In a study published in December 2019, the World Bank confirms that “a strong correlation has been found between capital markets and economic growth”

From the perspective of investors’ and savers’, capital markets offer investment opportunities and risk management tools. Capital markets can offer more attractive investing opportunities in terms of their return than bank deposits, albeit with a higher risk.

On a microeconomic level, for businesses that already enjoy access to banking finance, capital markets can provide an important alternative as they can give these businesses access to larger volumes of funding, longer maturities and potentially better economic terms, thus reducing overall funding costs.

For governments, while some can access international capital markets, the development of local capital markets can increase access to local currency financing and thereby help manage foreign exchange risk and inflation better. Additionally, the creation of local capital markets is tremendously beneficial to governments attempting to finance development internally.

The capital market acts as a bridge connecting borrowers, such as companies and governments, with investors. Borrowers can raise funds by issuing securities like stocks and bonds, which are then bought by investors looking to put their money to work. This link between borrowers and investors allows capital to flow efficiently and supports economic growth and development. It’s a win-win situation for both parties involved!

Capital markets play a vital role in promoting savings and investment. They provide individuals and institutions with opportunities to invest their savings in various financial instruments like stocks, bonds, and mutual funds. By investing in these instruments, individuals can potentially earn returns on their investments, helping them grow their wealth over time. Additionally, capital markets encourage a savings culture by offering avenues for individuals to put aside their money for the future. This promotes financial stability and long-term planning. So, capital markets are not only beneficial for businesses but also for individuals looking to save and invest wisely.

The capital markets increase the proportion of long-term savings that is channeled to long-term investment. It fulfills the transfer function of current purchasing power, in monetary form, from surplus sectors to deficit sectors, in exchange for reimbursing a greater purchasing power in future. In this way, the capital markets enable corporations to raise funds to finance their investment in real assets.

The capital markets facilitate the efficient allocation of scarce financial resources by offering a large variety of financial instruments with different risk and return characteristics. This competitive pricing of securities and large range of financial instruments allows investors to better allocate their funds according to their respective risk and return appetites, thereby supporting economic growth.

Capital markets also play a significant role in financing utility and infrastructure development. They provide a means for companies and governments to raise funds for building and maintaining essential infrastructure, such as roads, bridges, power plants, and water systems. By issuing bonds or stocks, these entities can attract investors who are interested in supporting projects that contribute to the overall development and well-being of society. Capital markets enable the necessary financial resources to be mobilized for these critical infrastructure projects.

Capital Market instruments:**Stocks:**

Stocks are a type of financial instrument that represents ownership in a company. When you buy stocks, you become a shareholder and have a stake in the company's success. Stocks can be bought and sold on stock exchanges, allowing investors to participate in the company's growth and potentially earn returns through capital appreciation or dividends.

Equity shares

Company's capital is distributed in small equal parts each part of this capital is called a share. The person who invest in equity shares are known as equity share holder. Equity shareholders get a dividend as a return. The rate of dividend is not fixed for equity share capital. In the case of equity shares equity shareholders have voting powers and can vote for important decisions in the annual general meeting of the company. They are known as true owners of company. They have right to take part in the management of the company. So any investor who wants to take part in company's management can invest in equity share. But during liquidation, they get a share of the assets after the liabilities are paid off. Equity share capital remains with the company. It is given back only when the company is closed.

Merits of Equity Shares Capital:

As the percentage of dividend on equity share is not fixed equity shares does not create a sense of obligation and accountability to pay a rate of dividend. High risk, high reward: equity shares have high-risk factors. But higher the risk greater the returns offered by equity share investment. When the company makes profits, investors get high rate of dividends by the company.

Easy and efficient: An investor can invest in the equity market with the help of a stockbroker or financial planner. By using a Demat account investors can invest in equities of any company. With the help of demate account the transaction becomes easy and efficient.

Right shares and bonus shares: When company issue new shares it gives first right to purchase the share to old equity shareholders and they also have right to get bonus shares of company.

Diversity: Investors can create a diverse investment portfolio by investing across equities of the company from various sectors or industries. Diversification offers you exposure to equities of various sectors and creates a balanced portfolio that offers stable returns in the future.

2. Preference shares

Preference shares are defined as those shares which are given priority over other equity shares in terms of the payment of dividends. Preference shareholders gets the first preference to receive payouts in case the company decides to pay its investors any dividends. In case the

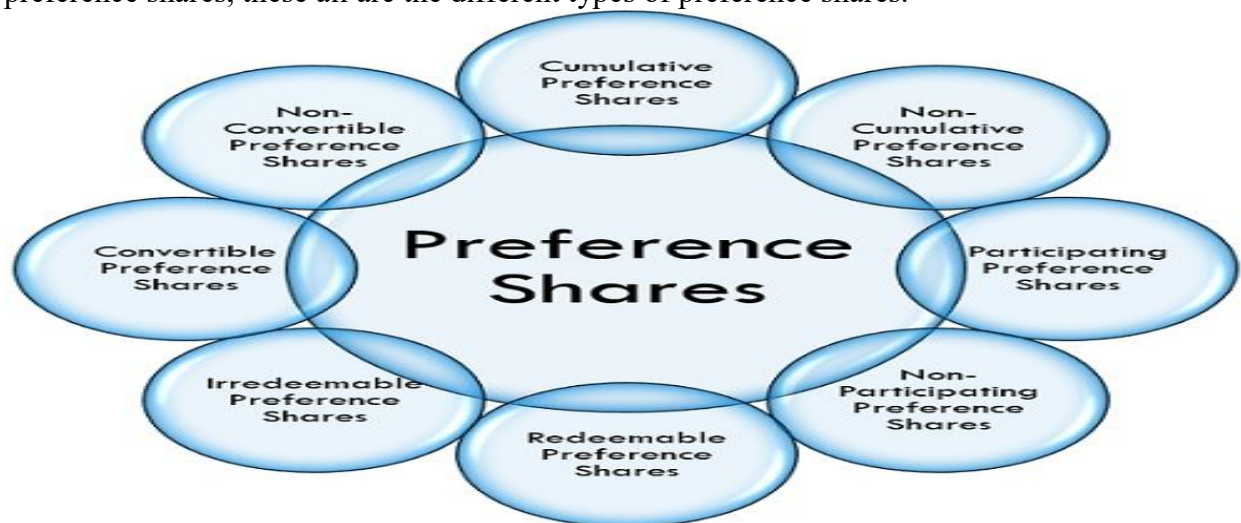
company underperforms they can claim repayment of capital. Preference Shares Features: Preference in assets: when it comes to claiming a company's assets in case of liquidation preference shares giving their holders priority over non-preferential stockholders. Dividend Preference: As we have seen, preference shareholders have the first right of receiving the dividend payment —or on priority—in comparison to other stockholders. The dividend rate can be fixed or floating, which depends upon the interest rate benchmark.

Voting Rights: Generally, preference shareholder does not have voting right in the management of company. But in some cases, preference shareholders can receive the right to vote in case of extraordinary events.

Convertibility: Preference shareholders can convert Preference shares into common stock. They are typically converted into a predetermined number of non-preference stocks if one wants to change their holding position. Callability: It allows the issuer to redeem the security prior to maturity by calling it in.

Also, There are some limitations of preference shares which include preference shares holder doesn't have any right to vote in matters of company so they can't participate in the management of the company. The rate of the dividend of preference shares is fixed so they can't get additional amount, their income is fixed already. On the other side equity shareholders can get High amount of income in the form of dividend when company make good amount of profit. Any investor who wants higher return would not invest in preference shares as the return is prefixed in preference shares. He will prefer to purchase equity shares as they can give more return than preference shares as the risk is high in equity shares.

Types of preference shares: Cumulative preference shares, non cumulative preference, participating preference shares and non participating preference shares, redeemable preference share and irredeemable preference shares, convertible preference shares and non convertible preference shares, these all are the different types of preference shares.

Bonds:

Bonds are a type of financial instrument that companies and governments use to borrow money from investors. Bonds are debt securities that traded on the stock exchange. When you invest in a bond, you are essentially lending money to the issuer in exchange for regular interest payments and the return of the principal amount at maturity. Bonds are considered a more conservative investment compared to stocks, as they offer fixed income and are generally less

volatile. They can be a good option for investors looking for stable returns and capital preservation.

Exchange-Traded Funds:

Exchange-traded funds (ETFs) are investment funds that trade on stock exchanges, similar to individual stocks. They are designed to track the performance of a specific index, sector, commodity, or asset class. ETFs offer investors a convenient way to gain exposure to a diversified portfolio of assets without having to buy each individual security. They provide flexibility, liquidity, and transparency, making them popular among investors. ETFs can be a great option for diversifying your investment portfolio and accessing a wide range of market opportunities.

Derivatives:

Derivatives are financial contracts that derive their value from an underlying asset, such as stocks, bonds, commodities, or currencies. They can be used for various purposes, including hedging against price fluctuations, speculating on future price movements, or managing risk. Derivatives include options, futures, swaps, and forwards. They provide investors with opportunities to leverage their investments and potentially generate higher returns, but they also come with increased risk. Derivatives play a significant role in capital markets by providing liquidity and allowing investors to manage their exposure to different market risks.

Currency:

In Foreign markets currency is represented as a financial instrument. There are three types of currency agreements which are outright forwards, Spot, and currency swap.

Conclusion:

The developed capital market also provides access to the foreign capital for domestic industry. Thus capital market definitely plays a vital role in the overall development of an economy and it also provides growth to the country. Business communities can raise long term funds only with the help of capital market. Existing companies will be able to expand their industries and also go in for diversification and modernization of business with the help of the capital market. Individuals can generate wealth and invest in their future by using capital market's instruments. It provides an opportunity for the public to get a higher return by investing their savings in attractive securities. Also, the capital market provides an opportunity for the investing public to know the trend of different securities and the conditions prevailing in the economy.

References :

1. <https://www.investopedia.com/terms/c/capitalmarkets.asp>
2. <https://corporatefinanceinstitute.com/course/introduction-to-capital-markets/>
3. <https://scripbox.com/pf/what-is-capital-market/>
4. <https://byjus.com/commerce/primary-market-vs-secondary-market/>
5. <https://www.investopedia.com/investing/primary-and-secondary-markets/>
6. <https://jamapunji.pk/knowledge-center/what-capital-market#:~:text=Capital%20market%20is%20a%20place,mostly%20in%20long%20term%20securities.>
7. <https://study.com/learn/lesson/capital-markets-history-types-examples.html#:~:text=The%20first%20capital%20market%20was,the%20issuance%20of%20new%20stock.>
8. <https://www.firstcitizensgroup.com/tt/news-insights/understanding-capital-markets-and-its-importance-in-an->

economy/#:~:text=Capital%20markets%20play%20a%20vital,investment%20oppo
rtunity%20for%20both%20parties.

9. <https://cytonn.com/topicals/the-role-of-the-capital-markets-in-economic-development>
10. <https://blog.imarticus.org/what-is-the-role-of-capital-market-in-economic-development-capital-market-blog/>
11. <https://www.slideshare.net/snehajc10/capitalmarket-130722112611phpapp01>
12. <https://www.slideshare.net/kartikganga/capital-market-instruments>
13. <https://byjus.com/commerce/what-are-equity-shares/>
14. <https://www.nuvamawealth.com/investology/introduction-to-equity-market-2c671b/what-are-equity-shares---meaning-types-features-and-advantages-7a9ac6>
15. <https://www.angelone.in/knowledge-center/share-market/preference-shares/#:~:text=Preference%20shares%20are%20defined%20as,pay%20its%20investors%20any%20dividends.>
16. <https://businessjargons.com/preference-shares.html>
17. <https://jecollege.org/wp-content/uploads/capitalmarket.pdf>

Changing Organizational Culture

Dr. Rajeshkumar Amrutlal Shrimali

Assistant Professor

Shri H.S.Shah College Of Commerce, Modasa

What is organization culture ?

Every human being has certain personality traits which help them stand apart from the crowd. No two individuals behave in a similar way. In the same way organizations have certain values, policies, rules and guidelines which help them create an image of their own.

Organization culture refers to the beliefs and principles of a particular organization. The culture followed by the organization has a deep impact on the employees and their relationship amongst themselves.

Every organization has a unique culture making it different from the other and giving it a sense of direction. It is essential for the employees to understand the culture of their workplace to adjust well.

Organization A

In organization A, the employees are not at all disciplined and are least bothered about the rules and regulations. They reach their office at their own sweet time and spend their maximum time gossiping and loitering around.

Organization B

This organization follows employee friendly policies and it is mandatory for all to adhere to them. It is important for the employees to reach their workplace on time and no one is allowed to unnecessarily roam around or spread rumours.

Which organization do you feel would perform better ? — Obviously organization B. The employees follow a certain culture in organization B making it more successful than organization A.

No two organizations can have the same culture. The values or policies of a non-profit organization would be different from that of a profit making entity or

employees working in a restaurant would follow a different culture as compared to those associated with education industry or a manufacturing industry.

Broadly there are two types of organization culture:

- **Strong Organization Culture:** Strong organizational culture refers to a situation where the employees adjust well, respect the organization's policies and adhere to the guidelines. In such a culture people enjoy working and take every assignment as a new learning and try to gain as much as they can. They accept their roles and responsibilities willingly.
- **Weak Organization Culture:** In such a culture individuals accept their responsibilities out of fear of superiors and harsh policies. The employees in such a situation do things out of compulsion. They just treat their organization as a mere source of earning money and never get attached to it.

A common set up where individuals from different back grounds, educational qualifications, interests and perception come together and use their skills to earn revenue is called an organization.

The successful functioning of an organization depends on the effort put by each employee. Each individual has to contribute his level best to accomplish the tasks within the desired time frame.

Every organization has a unique style of working which is often called its culture. The beliefs, policies, principles, ideologies of an organization form its culture.

The culture of the organization is nothing but the outcome of the interaction among the employees working for quite some time. The behaviour of the individual with his fellow workers as well as external parties forms the culture.

The management style of dealing with the employees in its own way also contributes to the culture of the organization.

Employees working for a considerable amount of time in any particular organization tend to make certain rules and follow some policies as per their convenience and mutual understanding. Such policies and procedures practised by

the employees for a long time to make the workplace a happier place form the culture.

The culture often gives the employees a sense of direction at the workplace.

Organization culture however can never be constant. It changes with time.

Let us understand the concept with the help of an example.

Organization A was a well-known event management firm. Tom, Sandra, Peter and Jack represented the management. All the four were in their mid-thirties and thus emphasized on hiring young talent. No wonders this organization followed a youth culture. The employees were aggressive, on their toes and eager to do something innovative always.

The organization followed a macho culture where the employees performing exceptionally well were appreciated and rewarded suitably. Appraisals and promotions came in no time and feedbacks were quick. The management also encouraged in formal get-togethers, dinners to bring the employees closer and increase the comfort level.

After proving their mettle for quite some years, Tom, Sandra and Peter decided to move on for better opportunities. Tim, Maria, Sara all in their fifties stepped into their shoes and took the charge along with Jack, the only member left from the previous team. They did not somehow approve the previous style of working. They brought their own people from their previous organizations and thus caused problems for the existing employees. The management strongly supported punctuality and did not quite promote parties; get-togethers at workplace. There were no feedbacks or rewards. The employees lacked enthusiasm and never bothered to do something innovative.

Is there any change in the work culture ?

A change in the management changed the entire style of working.

Reasons for changes in work culture

- **A new management, a new team leader, a new boss brings a change in the organization culture.** A new employee but obvious would have new

ideas, concepts and try his level best to implement them. He would want the employees to work according to him. His style of working, behaviour and ideologies would definitely bring a change in the work culture.

- **Financial loss, bankruptcy, market fluctuations also lead to change in the work culture of the organization.** When an organization runs into losses, it fails to give rewards and appraisals to the employees as it used to give earlier.
- **Acquiring new clients might cause a change in the work culture.** The employees might have to bring about a change in their style of working to meet the expectations of the new clients.
- The employees on their own might realize that they need to bring a change in their attitude, perception and style of working to achieve the targets at a much faster rate. Such **self-realization also changes the work culture.**

Thematic Variety in the Poems of Thomas Hardy

Dr. Gopal Vankar

Assistant Professor

Shri H.S.Shah College of Commerce, Modasa

Thomas Hardy is nowadays remembered as a great novelist, but he considered himself to be more a poet than a novelist. He wrote many lyrics which are really very beautiful, but his fame rests more on his epic drama "The Dynasts" than on anything else written by him. There is a feeling of nostalgia in his poetry. Though his poetry is simple, straightforward, touching, and yet powerful, there is also quite a bit of melody. His poetry excels by its precision of visual imagery, variety of verse rhythms and delicate merging of nature, time, and human emotions.

Hardy's poems are always full of love as well as grief. 'After a journey' and 'At Castle Beterel' – both poems refresh the memories of Emma, his wife. After Emma's death, when he was full of grief and regret, her memories were the most important things to Hardy, as they were all he had of her. So he used these memories to write his poems about happier times and of Emma when she was alive to make her spirit live on after death.

In 'After a Journey', Hardy imagines that he is talking with the ghost of Emma. He tries to know the reason for their separation. Her memories always keep haunting the mind of the poet. This poem shows poet's love for his wife. Even after her death, the poet feels as if she is with him everywhere. He writes,

"where you will next be there's no knowing

Facing round about me everywhere"

'At Castle Beterel' is written in ballad form, and is also a narrative poem. This poem also displays the tragic side of love, especially lost love. Here, Hardy uses the technique of imagery to convey a picture of the poem's meaning. The narrative style of the poem makes us again think of a love story, a tragic love story about a man who will never see his true love or their 'special place' again. He makes the love seem eternal.

Hardy's writings are often full of pessimism, and his poem 'The Darkling Thrush' is not an exception. Through the bleakness of the landscape, the narrator's musings on the centuries finale, and the narrator's reaction to the songbird, The Darkling Thrush reveals Hardy's preoccupation with time, change, and remorse. 'weakening eye of day', 'growing gloom', 'The centuries Corpse', - all these phrases denote the pessimism.

Submerging The Darkling Thrush in a dreary landscape devoid of life and colour, Thomas Hardy is able to weave pessimism into his work providing a core of bleak emotions for his narrator who sees no hope for the empty society he lives in. Even when he catches a glimpse of cheerfulness from an old thrush, the narrator declares his personal plight excluded from the possible causes of joy. With all signs of hope criticized as being absurd, Thomas Hardy's 'The Darkling Thrush' conveys a purely pessimistic view as can be seen in the following lines,

“And every spirit on earth

Seemed fervourless as I”

‘In Time of Breaking of Nations’ is one of the finest poems written by Hardy. This small lyric gives expression to basic human experiences like love and cultivation that will survive any empire or dynasty or war. The farmer and the maid in the poem, assume the proportion of archetype. This is great poem. It stills the heart and makes one pause and think of the lone farmer standing by his plough watching the years and centuries go past with their futility.

In this poem, Hardy comments on the permanence of such simple things as work and love, man must cultivate the earth so that he can eat, and he will continue to fall in love. Not even the madness of near can change these basic certainties. How beautifully this great truth has been conveyed to us by Hardy through this short lyric.

‘A Church Romance’ is a sonnet. It is about Hardy's mother when she saw his father in the church. Hardy compares his mother with his violin. It is all about how his father impressed his mother and married. On the other hand, ‘Hap’ is the great existentialist poem by Hardy. Very first stanza of the poem gives expression to the existentialist theory when Hardy describes god as laughing over human suffering. It is conveyed through the following lines,

“..... thou suffering thing,

Know that thy sorrow is my ecstasy,

That thy love's loss is my hate's profiting’

Memory is very important in relation to Thomas Hardy's poems as he has a very limited amount of themes which he uses. Although he wrote thousands of poems, his themes are limited to those of death. Regret, love, nostalgia, reminiscence, and missed opportunities. All these themes are linked with his memories, and his past.

References:

Collected Poems of Thomas Hardy. Macmillan, 1926

<https://thedimofdawn.wordpress.com/the-darkling-thrush/>

<https://www.poetryfoundation.org/poems/46311/hap>

<https://www.hardysociety.org/media/bin/commentaries/1532429635.pdf>

S. Meenakshi, "Thomas Hardy as an Interpreter of Nature", International Journal of Creative Thoughts, Volume 8, Issue 7 July 2020.

A Study on Impact of Digital Marketing on Consumer Behaviour

Patel Jignasha vishnubhai
Assistant Professor
Shri H.S.Shah College of Commerce, Modasa

Abstract

Digital marketing is the use of digital channels to promote a brand and connect with customers. Digital marketing is the component of marketing that uses the Internet and online-based digital technologies such as desktop computers, mobile phones, and other digital media and platforms to promote products and services. Digital marketing has transformed how business and other organization communicate with their audience. The 5D's of digital marketing includes digital devices, digital platforms, digital media, digital data and digital technology which can be used alongside traditional marketing techniques, to get closer to audiences than ever before. Consumers now have access to a much wider choice of entertainment, products, services and prices from different suppliers and a more convenient way to select and purchase items. Organizations have the opportunity to expand into new markets, of new services, interact with audiences in new ways and compete on a more equal footing with larger businesses. Marketers working within these organizations have the opportunity to develop new skills and to use these new tools to improve the competitiveness of the company.

Keywords: digital marketing, consumer behaviour

Introduction :

Digital marketing refers to the creation and dissemination of content through digital media channels websites, landing pages, social media, email, and mobile applications and the promotion of that content using a variety of strategies across paid, earned, and owned digital channels. Marketing includes the identification of needs of the prospects, producing and delivering the product and services which can satisfy the needs of them. So, marketing refers to satisfy the needs and wants of the target consumer. Marketing includes the Promotion, Creating awareness of the Product and Service. Marketing Activities includes advertising, promoting, selling and delivering the product and service to end-user and other business too. The use of technology in Marketing helps marketers to precisely know the customer preferences, their behaviour and a purchasing trend which ultimately helps to design the most effective marketing strategy to target them. It also helps to reach the prospects and existing customers to market the products and services through the combination of digital marketing channels.. Digital marketing is also known as e-marketing, web-marketing and online-marketing. It helps to

identify the right prospects for their products and service. Digitalmarketing includes the promotion of product and service by using various forms of theelectronic medium. The main purpose of digital marketing is to attract the prospects and existing customers and also allow them to interact with the brandthrough digital media. The uses of the internet and information and communication technology have changed the way of doing business and the way ofmarketing. E-commerce is known as electronic commerce or internet commerce, it means the purchasing and selling of merchandise oradministrations utilizing the web, and the exchange of cash and information to execute these exchanges. Electronic commerce is regularly used to alludeto the offer of actual items on the web.

Literature Review:

Girish Punj (2012) studied “Consumer Decision Making on the Web: A Theoretical Analysis and Research Guidelines”. Author studied that

customers can possibly settle on better quality choices while shopping on the web. Regardless, whether or not such potential is being recognized by most clients is a questionable issue. Consequently, the inspiration driving this investigation is to perceive how certain features of electronic circumstances well influence the limits of purchasers to make better decisions, and perceive information getting ready methods that would engage clients to make better quality decisions while shopping on the web. A cross-disciplinary theoretical assessment reliant on forms drawn from monetary angles (e.g., time costs), figuring (e.g., proposition administrators), and cerebrum science (e.g., decision philosophies) is directed to perceive factors that conceivably sway decision quality in electronic conditions. The investigation is critical from a theoretical perspective since it breaks down a huge piece of online purchaser dynamic, to be explicit, the impact of the electronic condition on the limits of purchasers

Kalpana Mathur, Arti Sharma (2014) has made study on habits of online consumers in India the key objective of the study was to analyse habits of online shopping consumers with respect to India and identify the key factors that influence their shopping patterns this study was conducted on a sample of 100 different backgrounds such as business people, working professionals, students etc . the study had used you choose such as percentage analysis , chi square testing and ranking method to analyse the data that is obtained from the survey. By analysing the data that is obtained from the survey researcher concluded that access to market , availability of Internet , low prices , 24/7 services , free delivery , cash on delivery . Were few of key aspects that had influenced customers purchase habits

PratiksinhVaghela (2014) had made a study on gender wise consumer perception towards online shopping The primary motive of this study is to know the gender wise consumer attitude while shopping online. The study was made on 150 respondence from various regions of Surat , researcher had used various analysis techniques such adchisquare frequency distribution etc and finally concluded that there is very significant difference between male and female attitude

towards online shopping , the study had Furthermore concluded that female are more inclined than male towards online shopping , majority of the female purchases clothing , groceries , fashion accessories whereas male are more likely to purchase electronics, home appliances etc

Shanthi &DestiKannaiah (2015) had made a research on consumers perception towards online shopping the key objective of is study was to know the type of products purchased by the customers online , study was executed on a sample of 100 Majority of the respondents belongs to that student community . The study had found that product information , flexibility, price, range of products, convenience , delivery speed ,were few of the factors that has motivated customers to purchase online.

Nausherwan (2016) has focused on the major key factors that are being considered by the customers while shopping online the findings also included how customers safety and privacy concerns about the online shopping of goods and services influence their purchase patterns and buying behaviors.

Manisha & Shukla (2016) made a research on “An Analysis of Consumer Behaviors in respect of Online Electronic Purchase of Electronic Devices with respect to Bhopal and Jabalpur city ”. the key objective of the researcher was to clarify and gain insight from the consumer Behavior in relation to the online purchase of electronic goods, in order know consumer expectations in online stores, find out influential features for users who go online purchasing and analyzing customer needs and requirements especially in Bhopal and Jabalpur in the city of Madhya Pradesh. The sample size of the study was 40 be respondents from Bhopal and Jabalpur city. Proposed findings the research work stands as follows as customer-oriented , Time Saving , Product Quality, Product Price ,Easy Accessibility , Buy Anywhere Anytime . these are some of the most important factors that affect customers attitude towards online product purchasing. The small factors that influence customer attitudes towards Online electronics purchases are a matter of technology features, guaranteed quality, delivery fee and variety promotions and discounts .The concept regarding the internet shopping is different in Bhopal and Jabalpur city. from the data analysis, the researcher concluded that the online product market captures a high percentage of people buy from it.

Research Methodology

Objectives

- ☐1. To study the role and effectiveness of digital marketing
- ☐2. To explore the influence of digital marketing on consumer behaviour
- ☐3. To Analyse the relationship between consumer buying behaviour and trust,perceived value and positive reviews

Research Philosophy

The first and foremost step in research is choosing the appropriate research philosophy, research philosophy is a set of beliefs how the data need to be gathered and analysed about a particular phenomenon. There are namely 5 different types of research philosophies they are interpretivism, Positivism, Realism, postmodernism, and pragmatism. The philosophy that is chosen for this study is interpretivism.

Interpretivism highlights the difference among the people from physical phenomena for which they create meanings. Interpretivists explore these meanings. Interpretivists believe that rich insights into people are lost when trying to create universal „laws“ generalized to everybody. Interpretation is mostly suitable for the research in business and management in some particular fields such as marketing. In order to create deeper understanding, create meaning for interpretations interpretivism is chosen.

Approach To Theory Development

There are namely 3 approaches for the theory development inductive, deductive and deductive approaches for the topics like digital marketing and artificial intelligence in marketing which has limited existing literature the inductive approach will be more appropriate and effective. Since the research during this study has been articulated around customers, it is critical to develop an understanding of the way in which customers interpreted their social

world. The inductive approach enables us to develop an understanding of people. As digital marketing is an emerging area that has rapidly developed the last years it is important to understand the way that customers think around this topic.

Methodological Choices

As shown in the figure above there are various methods by which research can be carried out for the purpose of this study. Mono method is used, and quantitative data will be collected for this research.

Time Horizon

There are two distinguished categories of time horizons which are cross-sectional studies that can be taken at a particular time and longitudinal studies that are used for the representation of events over a given period in order to study change and development. Due to the reason that this research has to be taken in a short time period, the method that is applicable to the study is the cross-sectional. This study focuses on the impact of digital marketing on consumer behaviour in a particular time and the aim of the research is to discover what is going on in this research area at a particular moment.

TECHNIQUES AND PROCEDURES

Data Collection

Primary data

The primary data are those, which was collected afresh for the first time, and thus happens to be original character. With reference to this study, data was collected through questionnaire. It is a fresh data, which was collected from the customers having discussion and interaction and filling up of questionnaire.

Secondary data

The secondary data is collected from various articles, published research and review papers, magazines, published statistics, documents from government agencies, case studies. etc

sample design

The sample design that is used to articulate this research is Judgemental sampling, all the respondents have experienced digital marketing at least once.

sample size

The sample size on which the survey conducted on 100 people

Hypothesis formulated.

1. H1-Trust is positively related to consumer buying behaviour in digital marketing context.
2. H2-Perceived value is positively related to consumer buying behaviour in digital marketing context.
3. H3-Positive reviews on social media positively affects consumer buying behaviour in digital marketing context.

Ethical considerations

In this study all the ethical values were taken into consideration. The research was executed by respecting the anonymity of the participant of the survey

in order to minimize social pressures and collect the data accurately. All the participants of this survey have participated voluntarily.

Limitations

A major limitation of this research is the lack of access to comprehensive scientific literature in relation to catboats in marketing . Previous studies that could provide theoretical foundations for research questions were limited. In addition, due to time constraints in achieving the results of this study did not allow for a large sample size test.

Results and Analysis

Demographics

The following table shows the demographical features of the sample

Categories		Percentage
Gender	Male	56 %
	Female	44 %
Age	Less than 25 yrs	36 %
	25-40yrs	52 %
	Above 40yrs	12 %

Multiple regression Analysis

To find relationship between consumer buying behavior (dependent variable) and trust, perceived value and positive reviews (independent variables) regression analysis was done.

The general linear regression model used is of the following form:

$Y = \beta_0 + \beta_1 x_1 + \beta_2 x_2 + \beta_3 x_3 + e$ Where Y is the dependent variable, the β 's are the parameter estimates, the x's are the Independent variables, and e is the residual term. Y-variable is consumer's buying behavior on social media. Here the trust, perceived value and positive response act as independent variables. the variables trust, perceived value and positive review are all statistically significant predictors ($\alpha \leq 0.05$) of consumers' buying behavior in digital marketing. R² is 0.60, which explains 60 percent of the variance in consumers' buying behavior on digital marketing. all variables i.e. trust, perceived value and positive reviews are positively related to consumers' buying behavior in digital marketing. Inspection of the β coefficients shows that perceived value is the most influential explanatory variable at .543, followed by trust at .496 and positive reviews at .268 for consumers' buying behavior on social media. As seen in table 2, our hypothesis 1 is accepted i.e. trust is positively related to consumer buying behavior in digital marketing. Results of Regression analysis as depicted in table 2 also support hypothesis 2 i.e. perceived value is positively related to consumer buying behavior in digital marketing. Hypothesis 3 is also supported by our results as seen in table 2 i.e. positive reviews on social media positively affects consumer buying behavior in digital marketing.

Conclusion

Advancement in technology infrastructure, Internet penetration and access by the rural & urban people shows there is a huge market for online shopping in the future. Online shopping and e-commerce play an integral part of India. The success of online shopping and e-commerce resides in the hands of online retailers by making necessary changes in their business models, and more they understand their consumers. It has been witnessed that the government support, FDI investment, rapid internet penetration, and young age population all these factors favouring e-commerce have wider scope in the coming years.

REFERENCES

1. Parekh and Trivedi, B.&M.(2010) “ Statistics in education” Ahmedabad: University GranthNirman Board , State of Gujarat
2. Patel ,R.S. (2009) “ Statistical methods for educational research” Ahmedabad : Jay Publication,Ogana
3. Shah, D. B. (2004) “Educational research” Ahmedabad : University GranthNirman Board, State of Gujarat
4. Uchat, D.A.(2009) “Methodology of research in education and social sciences” Ahmedabad : SahityaMudranalay Ltd, Kankariya road
5. Felt, L. J., & Robb, M. (2016), “Technology Addiction: Concern, Controversy, and Finding Balance”, San Francisco: CommonSense Media.
6. <https://www.google.com/search?q=digital+marketing>
7. AJ Parsons, M Zeisser, R Waitman (1996), “Organizing for digital marketing”, McKinsey Quarterly.
8. Shah.N.P (2009), Development of education and management in secondary education: nirav prakashan
9. Gami N.D & Others (2016) Business administration . surat : Popular prakashan

PUBLISHED BY

<http://www.hsccresearchjournal.org/>

HEAD QUARTER

Shree H.S.Shah College Of Commerce, Modasa Dist- Arrvalli
